

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Географічний факультет
Кафедра географії та менеджменту туризму

**ВПЛИВ ВІЙНИ НА ТУРИСТИЧНИЙ СЕКТОР УКРАЇНИ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВІДБУДОВИ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Виконав:

студент IV курсу 411 групи
спеціальності 242 «Туризм»
ОП «Міжнародний туризм»
Сорока Валерій Юрійович

Керівник: доктор географічних наук,
професор
Кілінська Клавдія Йосифівна

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри №_____

від «» ____202_ р.

Зав. кафедри ____д. геогр. н., професор Король О. Д.

Чернівці – 2026

Анотація

Робота присвячена дослідженню деструктивного впливу повномасштабної російської агресії на туристичну галузь України та визначенню перспектив її відбудови. У роботі проаналізовано теоретико-методичні основи вивчення кризових явищ у туризмі, досліджено зміни в структурі внутрішніх і міжнародних туристичних потоків, оцінено економічні втрати галузі та руйнування туристичної інфраструктури й об'єктів культурної спадщини. На основі міжнародного досвіду пост-конфліктного відновлення туризму запропоновано пріоритетні напрямки відбудови галузі в Україні. Окрему увагу приділено феномену воєнного туризму як новому напрямку розвитку галузі в умовах та після завершення збройного конфлікту.

Ключові слова: туристична галузь, воєнний туризм, темний туризм, постконфліктне відновлення, культурна спадщина, туристична інфраструктура, внутрішній туризм, меморіальний туризм.

Abstract

The qualification thesis is devoted to a comprehensive study of the destructive impact of Russia's full-scale aggression on Ukraine's tourism industry and the identification of prospects for its reconstruction. The work analyzes the theoretical and methodological foundations of crisis phenomena in tourism, examines structural changes in domestic and international tourist flows, and assesses the economic losses of the sector alongside the destruction of tourism infrastructure and cultural heritage sites. Drawing on international experience of post-conflict tourism recovery, priority directions for rebuilding Ukraine's tourism industry are proposed. Special attention is given to war tourism as an emerging direction for sectoral development both during and after the armed conflict.

Keywords: tourism industry, war tourism, dark tourism, post-conflict recovery, cultural heritage, tourism infrastructure, domestic tourism, memorial tourism.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

В.Ю. Сорока

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙНИ НА ТУРИЗМ	6
1.1. Теоретичні основи дослідження стану туристичної галузі в умовах війни та кризових ситуацій.....	6
1.2. Методичні підходи до оцінки впливу війни на туристичний сектор...	10
1.3. Алгоритм дослідження сучасного стану туристичної галузі України	12
РОЗДІЛ ІІ. АНАЛІЗ ДЕСТРУКТИВНОГО ВПЛИВУ ВІЙНИ НА ТУРИСТИЧНУ ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ ТА ОЦІНКА СВІТОВОГО ДОСВІДУ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ.....	16
2.1. Зміни в структурі внутрішнього і міжнародного туризму внаслідок війни та економічні втрати.....	16
2.2. Вплив війни на туристичну інфраструктуру та об'єкти культурної спадщини.....	24
2.3. Аналіз міжнародного досвіду відновлення туристичної галузі в пост- конфліктний період.....	28
РОЗДІЛ ІІІ. ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ НАСЛІДКІВ ВІЙНИ ТА МЕХАНІЗМИ ВІДБУДОВИ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ.....	35
3.1. Роль та значення туристичного сектору в умовах воєнно-кризових ситуацій та пріоритети його відбудови	35
3.2. Практика формування та потенціал реалізації турів воєнного туризму в Україні та світі	40
3.3. Розробка меморіальних туристичних маршрутів пам'яті у Київській та Чернігівській областях.....	51
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62
ДОДАТКИ	73

ВСТУП

Туристична галузь є важливим сектором національної економіки, що сприяє надходженню іноземної валюти, створенню робочих місць та розвитку суміжних галузей. Водночас вона залишається вразливою до кризових потрясінь, зокрема і збройних конфліктів. Війна є одним із найбільш руйнівних чинників для туризму, оскільки загрожує безпеці, руйнує інфраструктуру та знижує туристичну привабливість країни.

Актуальність дослідження визначається тим, що туризм є значно більшим, ніж просто економічна галузь. Він формує національну ідентичність, сприяє збереженню культури та розвиває міжнародні зв'язки. Саме тому відновлення туристичної галузі є важливим не лише з економічної точки зору, а й з огляду на суспільну консолідацію та утвердження України у світовому просторі. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації спричинило безпрецедентну за масштабами кризу галузі, від майже повної зупинки в'їзного туризму до масового знищення культурної спадщини та туристичної інфраструктури. Водночас війна парадоксально породила новий туристичний потенціал: місця бойових дій, деокуповані території та локації національного спротиву вже сьогодні привертають увагу іноземних журналістів, дослідників і волонтерів. Все це зумовлює нагальну потребу не лише в науковому осмисленні наслідків війни для галузі та вивченні міжнародного досвіду пост-конфліктного відновлення, а й у закладенні нових туристичних сенсів, таких, що відображають сучасну історію України, її спротив та незламність.

Метою роботи є аналіз стану туристичної галузі України, оцінка впливу війни на її розвиток, визначення перспектив відновлення під час та після завершення воєнних дій, дослідження нових тенденцій і викликів у сфері туризму та формування рекомендацій щодо її подальшого розвитку.

Об'єктом дослідження є туристична галузь України в умовах повномасштабної російської агресії.

Предметом дослідження є вплив війни на туристичний сектор України, трансформація туристичних потоків і туристичної інфраструктури, а також механізми та перспективи відновлення галузі з урахуванням міжнародного досвіду й потенціалу воєнного та меморіального туризму.

Завдання дослідження:

- дослідити теоретичні основи вивчення стану туристичної галузі в умовах війни та кризових ситуацій, систематизувати ключові концепції;
- проаналізувати зміни в структурі внутрішнього та міжнародного туризму України внаслідок повномасштабного вторгнення та оцінити економічні втрати галузі;
- оцінити масштаби руйнування туристичної інфраструктури та об'єктів культурної спадщини України;
- дослідити міжнародний досвід відновлення туристичної галузі в пост-конфліктний період та визначити його релевантність для України;
- дослідити феномен воєнного туризму, його види та практику реалізації в Україні і світі;
- визначити пріоритетні напрями та механізми відбудови туристичної галузі України в умовах воєнного стану та після його завершення;
- розробити маршрути пам'яті, як практичний інструмент меморіалізації та збереження історичної спадщини.

Для досягнення поставленої мети та виконання завдань дослідження використано комплекс **наукових методів**: загальнонаукових — аналіз і синтез, систематизація та узагальнення; статистичних — аналіз динаміки туристичних потоків і податкових надходжень; а також порівняльний аналіз міжнародного досвіду, картографічний метод та SWOT-аналіз.

Структура бакалаврської роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (всього 101 джерело, серед них 78 вітчизняних та 23 іноземних) та додатків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙНИ НА ТУРИЗМ

1.1. Теоретичні основи дослідження стану туристичної галузі в умовах війни та кризових ситуацій

Туристична індустрія є стратегічним сектором глобальної економіки, що забезпечує стабільний приплив іноземної валюти та зміцнює національний дохід. В умовах сучасної інтеграції світових ринків галузь демонструє високу адаптивність до зовнішніх викликів, виступаючи важливим інструментом макроекономічної стабілізації.

Ключова роль туризму полягає у його мультиплікативному ефекті, який стимулює розвиток суміжних галузей: транспорту, готельно-ресторанного бізнесу та сфери послуг. Це сприяє модернізації загальної інфраструктури, залученню інвестицій та вирішенню соціальних питань через створення робочих місць. Таким чином, розвиток туристичного потенціалу є невід'ємною складовою державної політики, спрямованої на комплексне зростання національної економіки та підвищення якості життя громадян.

В умовах глобальної нестабільності туристичний сектор виявляє найвищу вразливість до кризових чинників, серед яких природні катастрофи, фінансові кризи, епідемії та військові дії. У науковій літературі кризи трактуються як раптові та непередбачувані ситуації, що становлять пряму загрозу інтересам зацікавлених сторін у сферах безпеки, охорони здоров'я, екології та економічного добробуту [79].

Кризові ситуації виступають невід'ємним елементом існування та еволюції соціуму в межах сучасного мінливого світу. З грецької мови термін «криза» (krisis) перекладається як «час вибору» або «поворотна точка», що підкреслює природу цього явища як особливого етапу, який потребує прийняття відповідальних та вагомих рішень [74]. У соціально-економічній площині кризи відіграють роль каталізаторів змін, що

сигналізують про появу системних дисбалансів та необхідність реформування чинних підходів. Такі процеси виступають індикаторами, які стимулюють переосмислення стратегій подальшого розвитку та пошук механізмів адаптації до нових реалій. Оскільки криза є складним і багатогранним явищем, вона незмінно перебуває у центрі уваги наукової спільноти. Різноманітність підходів до трактування природи кризових станів у науковій літературі зумовлює доцільність систематизації існуючих визначень даного поняття (див. Додаток А).

У науковій літературі та практиці міжнародних організацій приділяється значна увага типізації кризових явищ, що зумовлено їхньою здатністю раптово та деструктивно впливати на функціонування туристичного сектору. Згідно з методологічними підходами Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), основні види криз, що безпосередньо загрожують стабільності галузі, доцільно систематизувати за їхнім походженням. (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Класифікація кризових ситуацій у туризмі за версією UNWTO

(Створено автором на основі 79 джерела)

<i>Тип кризи</i>	<i>Приклади та прояви</i>	<i>Характер впливу на галузь</i>
Екологічні	Стихійні лиха, природні катастрофи, кліматичні аномалії.	Руйнування природних об'єктів, обмеження доступу до дестинацій.
Суспільно-політичні	Збройні конфлікти, теракти, політична нестабільність, масові заворушення.	Пряма загроза безпеці туристів, закриття кордонів.
Економічні	Фінансові кризи, інфляція, різке коливання валютних курсів.	Зниження купівельної спроможності та попиту на подорожі.
Охорони здоров'я	Епідемії, пандемії (зокрема COVID-19).	Тривалі локдауни, суворі санітарні обмеження на пересування.
Технологічні	Масштабні техногенні аварії, збої в транспортних системах.	Порушення логістичних ланцюгів та безпеки інфраструктури.

Серед перелічених чинників найбільш деструктивну роль відіграють суспільно-політичні потрясіння, зокрема збройні конфлікти та акти тероризму. Військові дії не лише нівелюють базовий рівень безпеки, а й спричиняють масштабне руйнування матеріально-технічної бази та системну деградацію іміджу держави як безпечного туристичного напрямку.

Сучасна ситуація в Україні наочно демонструє критичне скорочення в'їзних та внутрішніх потоків, що супроводжується значними фінансовими втратами суб'єктів господарювання. В таких екстремальних умовах життєздатність сектору залежить від оперативності інституційної підтримки та здатності ринку до радикальної трансформації туристичного продукту. Це актуалізує потребу в розробці гнучких стратегій управління, орієнтованих на забезпечення стійкості галузі під час конфлікту та формування фундаменту для її подальшої ревіталізації.

Оцінка економічних збитків від збройних конфліктів є фундаментальним етапом дослідження, оскільки дозволяє детермінувати масштаби деструктивного впливу на національну економіку загалом та туристичний сектор зокрема.

Сучасна теорія туризму акцентує увагу на концепції сприйнятого ризику (*perceived risk theory*), згідно з якою споживчий вибір формується під впливом суб'єктивного відчуття загроз. У ситуаціях збройних конфліктів емоційне сприйняття небезпеки часто домінує над об'єктивними показниками, що призводить до відтоку туристів навіть із відносно стабільних регіонів. Це висуває інформаційну політику та репутаційний менеджмент у розряд критичних інструментів антикризового управління [88].

Уявний ризик стосується невизначеності або потенціалу негативних наслідків, які споживачі відчують, приймаючи рішення. Від купівлі автомобіля, чи як в нашому випадку вибору місця подорожі

до чогось такого простого, як купівля звичайних продуктів, тобто кожна покупка пов'язана з певним рівнем уявного ризику (див. рис.1.1).

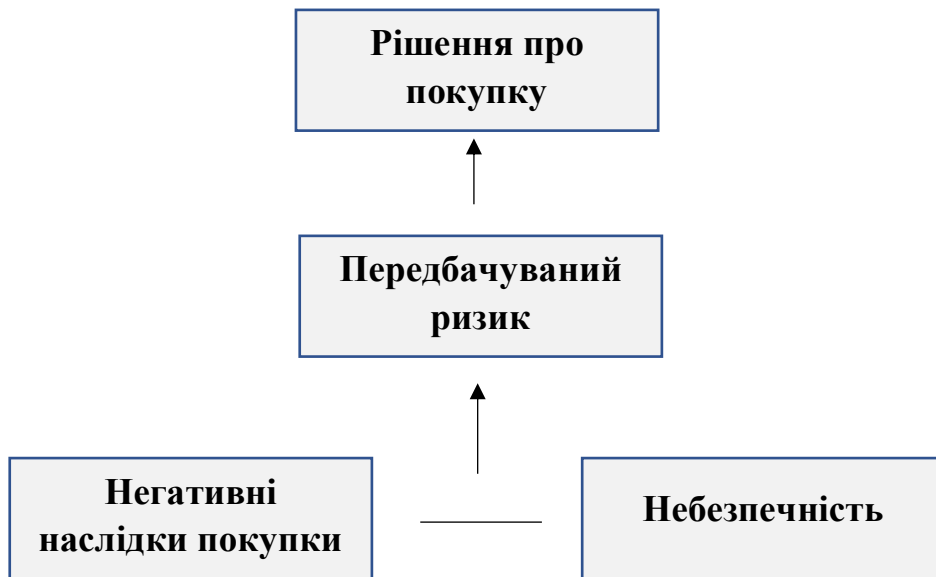

Рис. 1.1. Фактори, що впливають на сприйнятий ризик

Додатковим теоретичним підґрунтям є теорія циклічних змін, яка розглядає коливання попиту як природний процес, зумовлений зовнішніми шоками [40]. Попри глибоку депресію галузі під час війни, через руйнацію інфраструктури та обмеження мобільності, постконфліктний етап часто супроводжується фазою інтенсивного відновлення. Ефективність цього росту безпосередньо залежить від впровадження інноваційних стратегій, залучення інвестицій у реконструкцію об'єктів та активної популяризації безпекових гарантій.

За даними Державного агентства розвитку туризму України, досвід країн, що пройшли через збройні конфлікти, свідчить про закономірне зростання туристичного потоку в післявоєнний період. Процес відновлення дестинації потребує комплексної стратегії: від фізичної реконструкції інфраструктури до формування оновленого бренду країни, що інтегрує історичну пам'ять у концепцію сучасного розвитку [71].

Науковий інтерес становить теорія соціального конструювання безпеки, яка пояснює формування уявлень про ризики під впливом медіа та суспільних інститутів [12]. У контексті російської агресії проти

України ця концепція набуває критичного значення, оскільки сприйняття безпеки потенційними туристами часто піддається деформації через масовані інформаційні атаки та пропаганду. Глобалізація медіапростору дозволяє дезінформації поширюватися миттєво, створюючи викривлений негативний образ країни, що залишається стійким навіть після стабілізації ситуації. Відтак, стратегічним завданням для відновлення галузі стає активна протидія фейковим наративам через інструменти стратегічної комунікації та формування об'єктивного іміджу України як надійної туристичної дестинації.

Висока чутливість туризму до зовнішніх потрясінь потребує застосування комплексних теорій, від циклічного розвитку до соціального конструювання безпеки. Ці концепції пояснюють механізми трансформації попиту під час конфлікту та обґрунтовують потенціал для швидкої ревіталізації галузі у посткризовий період.

1.2. Методичні підходи до оцінки впливу війни на туристичний сектор

Сучасні дослідження підтверджують, що війна докорінно змінила внутрішній туризм. Науковці зазначають, що через небезпеку значна частина населення була змушена «подорожувати» країною, переміщуючись переважно до західних областей. Це призвело до появи нової моделі внутрішньої мобільності: попри кризу, галузь не зникла, а адаптувалася до потреб людей у безпеці та тимчасовому прихистку.

Аналіз наукових праць свідчить, що туристична діяльність наразі концентрується у відносно безпечних регіонах зі стабільною логістикою та функціонуючою інфраструктурою. Дослідники Барвінок Н. та Барвінок М., вивчаючи ці аспекти, зауважують, що зародження вітчизняного туризму «воєнного часу» відбулося ще у 2014 році. На їхню думку, окупація Криму та частини Донбасу вже тоді призвела до суттєвої втрати рекреаційного потенціалу України та змусила галузь адаптуватися до нових викликів [49].

У контексті євроінтеграції України туристичний сектор стає важливим складником державної стратегії. І. Цуркан та Р. Кривенкова наголошують на важливості розвитку галузі навіть в умовах воєнного стану. На їхню думку, ключовими факторами стійкості є запуск нових проєктів, залучення міжнародних донорів і адаптація кращого світового досвіду до сучасних українських реалій [73].

Українські дослідники часто застосовують порівняльний підхід, аналізуючи досвід країн, що подолали наслідки збройних конфліктів. Найбільше згадується кейс Хорватії, яка успішно трансформувала туристичну галузь у потужний драйвер економічного відновлення в повоєнний період, хоча він не вважається найбільш релевантним.

А. Моца, С. Шевчук та Н. Серeda наголошують на важливості адаптації міжнародного досвіду для розвитку меморіального та історичного туризму. На їхню думку, міста-символи (Буча, Ірпінь, Харків, Маріуполь) мають потенціал стати центрами тематичних маршрутів із потужним просвітницьким та економічним значенням. Відтак, порівняльний аналіз успішних пост-конфліктних трансформацій є ключовим інструментом у розробці стратегії відновлення вітчизняної індустрії туризму [47].

Львівські дослідники О. Бордун, В. Шевчук, В. Монастирський та О. Лучка запропонували комплексні шляхи стабілізації та відновлення турбізнесу в коротко- й довгостроковій перспективах. Окрім оцінки критичних втрат та розрахунку непрямих економічних збитків, автори обґрунтовують необхідність стратегічного планування ресурсів. На їхню думку, саме цілісне бачення майбутнього галузі є передумовою ефективної відбудови сфери туризму як сектору національного значення [7].

Проблематика відновлення галузі перебуває і в полі зору європейських фахівців. Зокрема, польська дослідниця М. Вавочна розглядає туризм як пріоритетний сектор для стимулювання національної економіки. Аналізуючи досвід стійкості українського ринку в період гібридної війни на сході, вона підтверджує значний потенціал галузі для повоєнного відновлення. Проте

авторка поділяє скепсис західноєвропейських колег щодо темпів повернення в'їзного туризму. На її думку, масовий притік іноземних гостей буде відтермінований, а першими відвідувачами стануть лише специфічні категорії мандрівників, зокрема прихильники екстремального та темного туризму, за аналогією з відвідувачами Чорнобильської зони відчуження [85].

А. Піо, А. Біт та Р. К. Куо аналізують вплив війни на інвестиційну політику та дають стриманий прогноз щодо відновлення в'їзного туризму. На їхню думку, повноцінне повернення іноземних турпотоків триватиме кілька років після припинення бойових дій. Спираючись на міжнародний досвід, вчені стверджують, що успіх ревіталізації галузі залежатиме від рівня безпеки та ефективного державного регулювання. Ключовим фактором автори вважають створення адаптивної правової бази, здатної забезпечити безпеку туристів у нових післявоєнних реаліях [91].

Дослідження показують, що відновлення українського туризму залежить від безпекових гарантій та якості державного регулювання, також аналізуючи теоретичні напрацювання вітчизняних та зарубіжних науковців, можна констатувати, що воєнний стан в Україні не лише спричинив кризу галузі, а й став каталізатором для появи та розробки якісно нових форм туристичної активності. Синергія думок дослідників щодо важливості безпеки, меморіалізації та адаптації міжнародного досвіду дозволяє систематизувати перспективні напрями розвитку сектору. На основі проведеного аналізу постала потреба у класифікації видів туризму, які здатні забезпечити життєздатність індустрії і стати фундаментом для комплексного відновлення у повоєнний період (див. Додаток Б).

1.3. Алгоритм дослідження сучасного стану туристичної галузі України

Для комплексного аналізу трансформацій у туристичній сфері застосовано поєднання кількісного, якісного та порівняльного методів. Такий підхід дозволяє об'єктивно оцінити масштаби збитків, виявити ключові

чинники впливу та розробити адаптивні стратегії розвитку в умовах післявоєнного відновлення. Важливу роль у дослідженні відіграє статистичний (кількісний) аналіз, спрямований на обробку даних щодо динаміки турпотоків, фінансових втрат підприємств та рівня працевлаштування у галузі.

В свою чергу, якісний аналіз (експертні опитування, контент-аналіз) дозволяє глибше зрозуміти зміну споживчих уподобань, ставлення туристів до безпеки та перспективи нових форматів, як-от волонтерського чи внутрішнього туризму. Поєднання цих методів створює надійну базу для осмислення впливу війни та прогнозування подальшого розвитку сектору.

Водночас, війна є надзвичайно динамічним та непередбачуваним явищем, що викликає багатопланові зміни в туристичній галузі. Це зумовлює необхідність гнучкості й адаптивності методичних підходів.

Для комплексного аналізу воєнного впливу на туризм необхідно оцінити галузь через три ключових напрями: економічний, соціальний та інфраструктурний. Такий зріз дозволяє не лише виміряти масштаб завданих збитків, а й визначити точки опору для післявоєнної трансформації (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Основні аспекти оцінки впливу війни на туристичний сектор України

<i>Аспекти</i>	<i>Характеристика</i>
Економічний	Аналіз фінансових втрат туристичних підприємств, скорочення обсягів туристичних потоків, зменшення доходів до бюджету, зниження інвестиційної привабливості.
Соціальний	Дослідження змін у поведінці споживачів туристичних послуг, скорочення попиту на внутрішній та міжнародний туризм, зниження рівня довіри до безпеки подорожей, аналіз міграційних процесів, рівня зайнятості у сфері туризму, змін у структурі туристичних потреб населення та впливу психологічних чинників на формування туристичних потоків.
Інфраструктурний	Оцінка пошкоджень туристичних об'єктів, транспортної інфраструктури, рівня безпеки, доступності регіонів, можливостей для відновлення інфраструктури та дослідження туристичних заборон в областях України.

Важливо застосовувати принцип наукової індукції Ф. Бекона, що передбачає врахування всієї сукупності фактів для створення об'єктивної картини явища. Поряд із цим, використання гіпотетико-дедуктивного методу дозволяє формувати наукові припущення та верифікувати їх через практичний досвід. Такий підхід забезпечує не лише розробку теоретичних засад, а й їх ефективну адаптацію до реальних потреб і динамічних змін у туристичній галузі [11].

Метод порівняльного аналізу виступає одним із ключових інструментів дослідження впливу війни на туристичний сектор, оскільки дає змогу зіставити ситуацію в Україні з досвідом держав, що вже проходили через подібні виклики. Доцільними для такого аналізу є приклади Хорватії, Ізраїлю, Польщі та інших країн, які продемонстрували ефективне відновлення туризму в умовах пост-конфліктної трансформації або геополітичної нестабільності. Застосування цього методу дозволяє виявити закономірності та відмінності у процесах відбудови туристичної галузі, визначити результативні стратегії її реабілітації, а також окреслити механізми, придатні для адаптації в українських реаліях.

Окрім академічного середовища, цей підхід активно застосовується й у практичній діяльності профільних інституцій, зокрема Державного агентства розвитку туризму України, яке використовує його в аналітичних матеріалах і при формуванні стратегічних орієнтирів відновлення галузі.

У дослідженні впливу війни на туристичний сектор важливе місце займає метод наукового плюралізму. Він дозволяє поєднувати напрацювання різних дисциплін і забезпечує більш комплексне розуміння процесів, пов'язаних із наслідками війни. Застосування цього методу сприяє залученню економічних, соціальних, культурних і психологічних підходів для оцінки впливу кризи та визначення шляхів відновлення галузі. Його значущість особливо зростає в умовах нестабільності, коли необхідна гнучкість.

Щоб проаналізувати вплив війни на туристичну галузь України, у роботі використано графіки, діаграми та таблиці. Вони допомагають наочно показати зміни в туристичних потоках і структурі туризму впродовж періоду війни, а також спрощують порівняння різних етапів. Такі інструменти дозволяють краще побачити основні тенденції та водночас виявити нестачу даних щодо окремих аспектів розвитку галузі [38].

Вивчення стану туристичної галузі в умовах війни потребує уваги до різних аспектів, оскільки лише комплексний підхід дозволяє зрозуміти наслідки конфлікту, врахувати ризики та визначити стратегії для відновлення і розвитку цього сектору (див. рис. 1.2).

Рис. 1.2. Важливі аспекти вивчення стану туристичної галузі в умовах війни

У дослідженні важливо враховувати, що війна впливає не лише на інфраструктуру та ринок туризму, а й на соціально-культурні аспекти та сприйняття туристичного досвіду. Водночас значну роль відіграє етичний вимір, адже розвиток туризму в пост-конфліктних регіонах пов'язаний із необхідністю зберігати баланс між комерціалізацією та повагою до пам'яті жертв. Тому аналіз потребує комплексного й чутливого підходу із застосуванням різних методів, що дозволяє глибше зрозуміти вплив війни та визначити обґрунтовані шляхи відновлення туристичної галузі.

РОЗДІЛ II. АНАЛІЗ ДЕСТРУКТИВНОГО ВПЛИВУ ВІЙНИ НА ТУРИСТИЧНУ ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ ТА ОЦІНКА СВІТОВОГО ДОСВІДУ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ

2.1. Зміни в структурі внутрішнього і міжнародного туризму внаслідок війни та економічні втрати

Початок повномасштабної війни в Україні у 2022 році спричинив різке порушення розвитку туристичної галузі як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. В умовах невизначеності та безпекових ризиків планування туристичних потоків стало неможливим, що призвело до майже повної зупинки туризму. Водночас галузь не зазнала повного колапсу: наявна інфраструктура була частково переорієнтована на гуманітарні потреби, зокрема розміщення внутрішньо переміщених осіб, підтримку гуманітарних місій та військових. Це дозволило зберегти функціональну основу туристичної сфери та створило передумови для її подальшого відновлення.

Водночас війна в Україні мала негативний вплив і на туристичний сектор інших країн світу, які стикнулися із зменшенням туристичних потоків і фінансовими втратами (див. рис. 2.1).

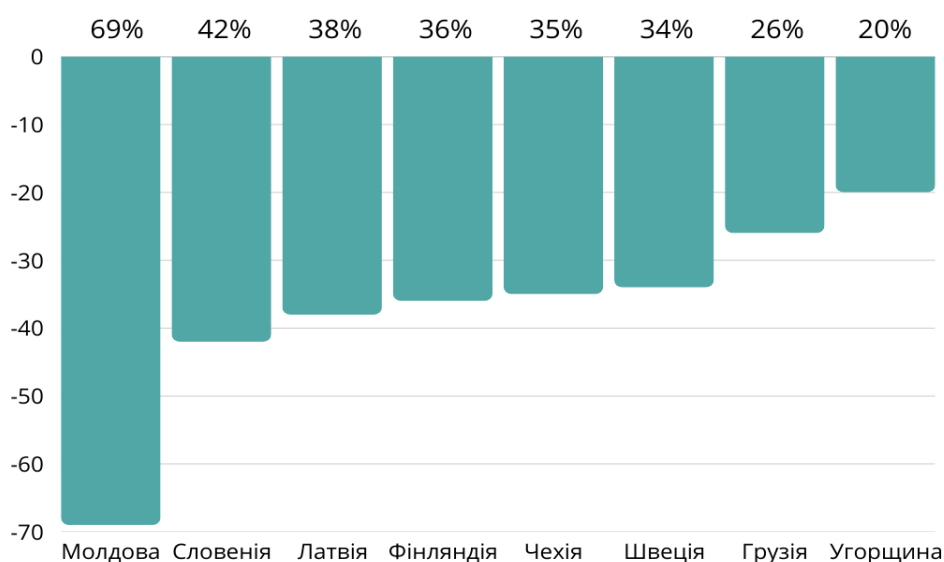

Рис. 2.1. Зменшення авіасполучення в країнах Європи у період з 24 лютого по 11 травня 2022 року

Створено автором на основі аналізу джерела [80]

Станом на 2023 рік потенційні втрати світової туристичної економіки від війни в Україні оцінювалися у 14 млрд доларів [65]. Водночас із 2024 року міжнародний туризм поступово відновлюється, наближаючись до допандемічних рівнів. Для України ж ключовим напрямом залишається внутрішній туризм, оскільки безпекові фактори стримують масовий в'їзд іноземців. Попри це, країну відвідують окремі іноземні громадяни, волонтери, журналісти та представники міжнародних організацій, що підтримує міжнародний інтерес і сприяє розвитку спеціалізованих туристичних послуг.

За даними Державної прикордонної служби України, у 2024 році державний кордон перетнули 2,54 млн іноземців [27]. Найпоширенішою метою їхніх поїздок була приватна, зокрема відвідування родичів, друзів або вирішення особистих питань (див. рис. 2.2).

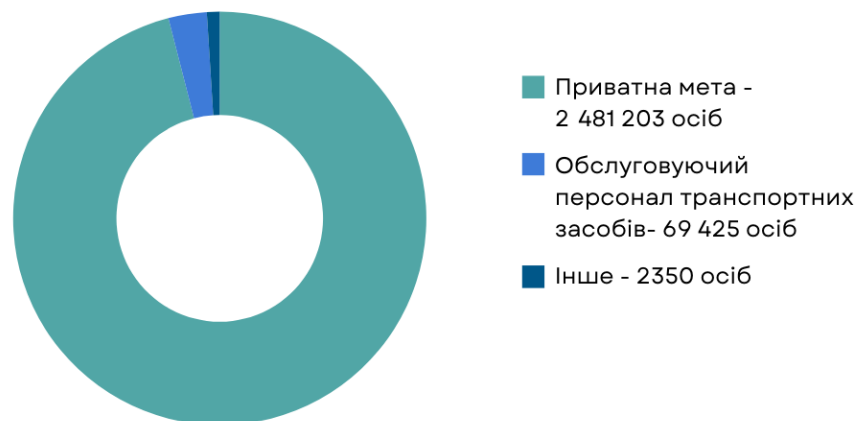

Рис. 2.2. Розподіл міжнародних прибуттів в Україну за цілями подорожі у 2024 році

Створено автором на основі аналізу джерела [27]

У 2024 році Україну відвідали 2 541 883 іноземці, з яких переважна більшість здійснила поїздки з приватною метою (97,61%). Натомість частка туристичних і транзитних візитів була мінімальною, лише 0,07% (1 787 візитів). Попри незначні обсяги, навіть такі поїздки свідчать про поступове відновлення туристичної активності.

За офіційними даними Державної прикордонної служби України, у період з 1 січня по 1 липня 2025 року в Україну в'їхало 1 195 000 іноземців.

Для порівняння, за аналогічний період 2024 року цей показник становив 1 188 466 осіб. Наведені дані свідчать про відносну стабілізацію потоку іноземних відвідувачів та його незначне зростання, попри складну безпекову ситуацію в країні [58].

За підсумками року Державна прикордонна служба зафіксувала понад 37 млн перетинів державного кордону, зокрема 37 088 261 випадок. При цьому кількість в'їздів і виїздів залишалася майже збалансованою (див. рис. 2.3).

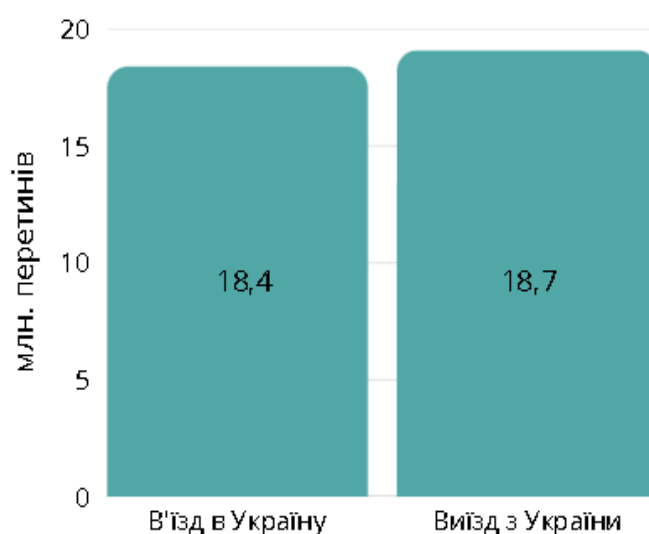

Рис. 2.3. Динаміка в'їзду та виїзду через державний кордон України за 2025 рік, млн перетинів

Створено автором на основі аналізу джерела [27]

Аналіз структури в'їзного потоку свідчить, що попри значні цифри перетинів, основна частка (86%) припадає на громадян України, тоді як іноземний сегмент становить 14%, що відображає поточні обмеження для класичного міжнародного туризму. Незважаючи на це, за даними аналітиків Опендатабот, у 2025 році спостерігалась тенденція зростання інтенсивності подорожей: середньомісячна кількість перетинів кордону становила близько 2,7 млн, тоді як у попередній рік цей показник перебував на рівні приблизно 2,5 млн [99].

Географічна структура прибуттів до України у 2024 році свідчить, що основний потік відвідувачів надходить із сусідніх країн, зокрема Молдови,

Румунії, Польщі, Угорщини та Словаччини. Найбільшу частку становили громадяни Молдови, 1 128 486 візитів, що пояснюється географічною близькістю та зручністю перетину кордону (див. табл 2.1).

Таблиця 2.1

Географічний розподіл прибуттів до України у 2024 році

(Створено автором на основі 59 джерела)

<i>Країна</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>
Молдова	1 128 486
Румунія	423 256
Польща	219 336
Угорщина	127 472
Ізраїль	73 703
Словаччина	67 339
Сполучені Штати Америки	52 012
Німеччина	49 217
Туреччина	47 240
Велика Британія	32 624

Для аналізу географічної структури прибуттів до України наведено дані за перше півріччя 2025 року (див. табл. 2.2), які відображають розподіл іноземних відвідувачів за країнами походження. Лідерами залишаються громадяни Молдови (509 000 осіб), Румунії та Польщі, що підтверджує домінування сусідніх держав у в'їзному потоці.

Таблиця 2.2

Географічний розподіл прибуттів до України у першому півріччі 2025 року

(Створено автором на основі 58 джерела)

<i>Країна</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>
Молдова	509 000
Румунія	197 000
Польща	116 600
Угорщина	60 400
Словаччина	35 280
Ізраїль	26 870
Німеччина	23 700
Туреччина	22 850
Сполучені Штати Америки	22 840
Велика Британія	17 200

У цілому сусідні країни забезпечують близько 70–80% іноземного потоку серед топ-10 країн. Окремо варто відзначити значну частку громадян Ізраїлю, що свідчить про наявність як туристичних, так і ділових поїздок.

Трансформація в'їзних потоків в умовах воєнного стану зумовила домінування візитів із суміжних держав. Для виявлення поточної структури іноземних відвідувачів та оцінки потенціалу відновлення в'їзного туризму, доцільно розглянути кількісні показники за країнами походження у повному обсязі (див. Додаток В).

Використання оновлених статистичних даних дає можливість зіставити показники туристичних потоків у період з 2009 по 2024 роки. Це дозволяє наочно простежити, як саме кризові явища різного характеру впливають на сферу туризму, а також об'єктивно оцінити масштаби впливу повномасштабного вторгнення на інтенсивність перетинів кордону та загальну динаміку галузі (див. рис. 2.4).

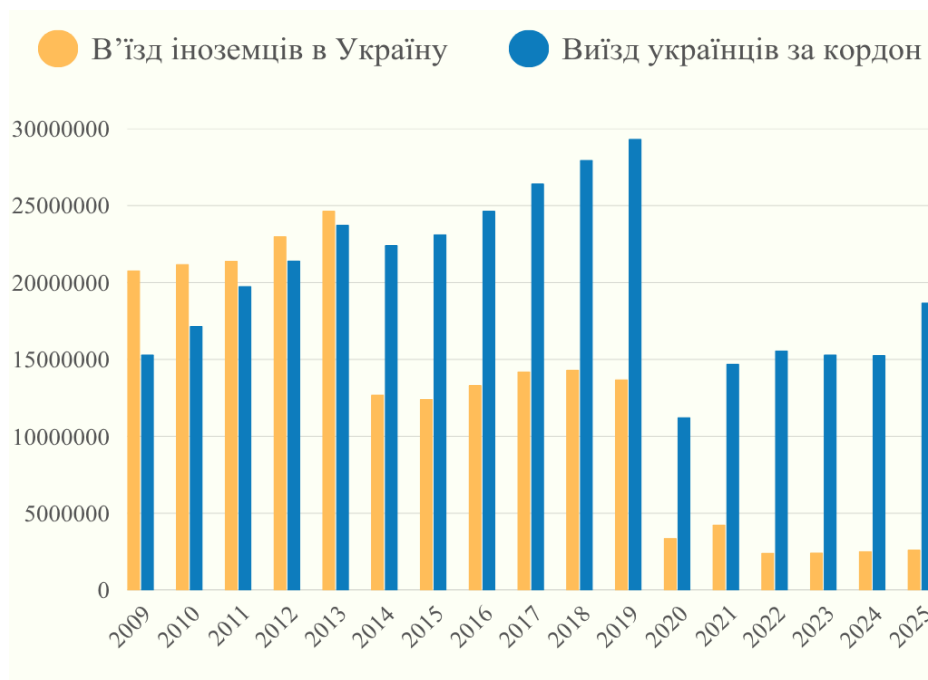

Рис. 2.4. Динаміка туристичних потоків України в період 2009–2025 рр. осіб

Створено автором на основі аналізу джерел [14; 10; 93; 94; 6; 99]

Стовпчаста діаграма на світлині візуалізує періоди найбільшого спаду в'їзних потоків (2014, 2020, 2022 рр.) як реакцію на безпекові кризові виклики. Детальні статистичні дані, на основі яких побудовано графік (див. Додаток Г).

Більшість іноземних відвідувачів України беруть участь у спеціалізованих турах, пов'язаних із військовою тематикою. Значна частина з них, це журналісти, документалісти та дослідники, які відвідують місця бойових дій, переважно в Київській області, для створення своїх матеріалів. Основною проблемою таких поїздок залишається безпека, оскільки гарантувати її повністю неможливо, і туристи свідомо приймають відповідні ризики. Українські організатори забезпечують максимальні заходи безпеки, зокрема знання розташування укриттів та швидку евакуацію. Додатково ускладненим є питання страхування життя, оскільки такі послуги пропонуються обмеженою кількістю компаній [9].

У 2022 році державний бюджет України недоотримав приблизно третину доходів від туристичного сектору, загальний обсяг прибутків у цій сфері скоротився майже на 31%. Водночас пансіонати, гуртожитки та інші засоби розміщення, які були переобладнані для надання притулку, сплатили податкових надходжень на 46% більше, ніж раніше (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка податкових надходжень від закладів розміщення (областей України з найбільшими і найменшими надходженнями, в мільйонах гривень, станом на 2021-2023 роки)

(Створено автором на основі джерела)

Область	2021	2022	2023
Закарпатська	11,5	14,6	16,8
Львівська	37,9	52,1	60,4
Чернівецька	2,6	2,8	5,2
Івано-Франківська	33,7	33,5	31,2
Одеська	191,5	24,2	15,2
Миколаївська	6,0	6,0	2,5

У той же час, діяльність турбаз, кемпінгів та дитячих таборів відпочинку значно знизилася, що призвело до зменшення частки сплачених податків на 57% - 141 млн грн податків проти 328 млн грн у 2021 році. Туристичні оператори у 2022 році сплатили на 35% менше до державного бюджету - 167 млн 858 тис. грн, порівняно з 259 млн 5 тис. грн у 2021 році [24].

Через внутрішню міграцію до більш безпечних регіонів у 2022 році відбулося перерозподілення надходжень туристичного збору. Найбільші показники зафіксовано у Львівській області - 41,43 млн. грн (+79% порівняно з 2021 роком), тоді як у Києві надходження скоротилися до 31,47 млн. грн (-52% порівняно з 2021 роком). Серед інших лідерів, Закарпатська (19,47 млн. грн), Івано-Франківська (17,96 млн. грн) та Черкаська області (12,55 млн. грн) [32].

Незважаючи на воєнні умови, внутрішній туризм в Україні зберігає в певній мірі позитивну динаміку, а подекуди перевищує довоєнні показники. Це зумовлено внутрішньою міграцією до більш безпечних регіонів та зростанням попиту на місцеві туристичні послуги.

За даними Державного агентства розвитку туризму, у 2025 році туристичний ринок України зріс на 12%. Найбільш популярними напрямками залишаються Львівська та Івано-Франківська області, а також м. Київ. Водночас Одеська область продемонструвала найвищий темп зростання - 31%.

У 2025 році до місцевих бюджетів України надійшло 359 млн грн туристичного збору, що свідчить про поступове відновлення туристичної активності (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Географічна структура найбільших надходжень туристичного збору у 2025 році

(Створено автором на основі 18;24 джерел)

Місто/Область	Сума надходжень (млн. грн)
м. Київ	68,0
Львівська область	63,0
Івано-Франківська область	46,0
Закарпатська область	31,8
Київська область	19,5
Дніпропетровська область	17,6
Разом (топ-6 регіонів)	245,9

Сукупно ці регіони забезпечили понад 77% загальних надходжень. Основна частка збору сформована за рахунок діяльності готелів, апартаментів та рекреаційно-курортних закладів.

Аналіз динаміки надходжень туристичного збору за останні роки дозволяє відстежити вплив глобальних та внутрішніх криз на стійкість галузі. Якщо 2020 рік продемонстрував різке падіння доходів через пандемічні обмеження, то подальше відновлення було перерване повномасштабним вторгненням у 2022 році. Проте, попри воєнний стан, показники свідчать про поступову адаптацію ринку, зміну географії туристичних потоків, що зрештою дозволило перевищити допандемічні рівні надходжень (див. табл 2.5).

Таблиця 2.5

Динаміка надходжень туристичного збору в Україні (2019–2024 рр.)
(Створено автором на основі 24 джерела)

<i>Рік</i>	<i>Сума надходжень (млн грн)</i>
2019	196,0
2020	130,6
2021	244,0
2022	178,0
2023	222,6
2024	273,0

Попри окремі позитивні зрушення, ситуація в туристичній сфері залишається складною та неоднорідною в різних регіонах країни (див. Додаток Д). Через активні бойові дії, загрози ракетних ударів та заміновані туристичні зони 13 з 24 областей залишилися без туризму повністю (100% підприємств туризму припинили свою роботу) або частково (50% підприємств туризму припинили свою роботу) [32].

Окрім прямих збитків, туристична галузь України зазнає значних непрямих втрат, пов'язаних зі скороченням інвестицій (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Оцінка Київської школи економіки непрямих втрат сфери туризму з лютого 2022 року по грудень 2025 року

<i>Види витрат</i>	<i>Оцінка втрат, млрд. дол</i>	
	<i>Виручка</i>	<i>Додана вартість</i>
Зменшення доходів (ресторани)	2,672	0,997
Зменшення доходів (готелі)	1,926	0,719

Продовження таблиці 2.6

Зменшення доходів (культура)	0,687	0,256
Зменшення доходів (туризм)	0,631	0,235
Зменшення доходів (розваги)	0,194	0,072
Загальні непрямі втрати сектору	6,111	2,279

Згідно зі звітом, опублікованим і підготовленим Київською школою економіки, непрямі втрати сфер культури, туризму та спорту оцінюються у 10,2 млрд дол. США втраченої виручки або близько 4 млрд дол. доданої вартості. Це зумовлено тісною взаємозалежністю культури й туризму: руйнування об'єктів культурної спадщини призводить до занепаду культурно-туристичних зон, зниження туристичної привабливості, скорочення туристичних потоків і, відповідно, поглиблення економічних втрат [33].

2.2. Вплив війни на туристичну інфраструктуру та об'єкти культурної спадщини

Станом на 2024 рік втрати сектору культури та туризму України, включаючи недоотримані доходи, оцінюються у 19,6 млрд доларів. Найбільше постраждали Харківська, Донецька та Одеська області (див. Додаток Н). Водночас на тимчасово окупованих територіях залишається понад 20 тис. об'єктів культурної спадщини, а потреби у їх відновленні оцінюються приблизно у 8,9 млрд доларів [17].

Станом на 2025 рік відновлення культурного сектору України потребує близько 10,5 млрд доларів інвестицій упродовж наступного десятиліття (до 2035 року), про що заявила голова Бюро ЮНЕСКО в Україні К'яра Децці Бардескі під час координаційної зустрічі «Відновлення культурного сектору України». За оцінками, прямі збитки становлять 4,11 млрд доларів, тоді як сукупні економічні втрати, включаючи туризм і креативні індустрії, сягають 29,3 млрд доларів. Пошкоджено понад 1390 об'єктів культурної спадщини та 2205 об'єктів культурної інфраструктури, що підкреслює нагальну потребу у відновленні галузі [19].

Російська армія від початку повномасштабної війни проти України завдала значних руйнувань об'єктам культурної спадщини, багато з яких мали виняткову

історичну та мистецьку цінність. За даними Міністерства культури, станом на 2024 рік було зруйновано, пошкоджено 1062 об'єкти культурної спадщини [60].

Водночас варто зазначити, що оцінки можуть відрізнятися залежно від методики підрахунку та джерела інформації. Зокрема, у звіті Київської школи економіки зазначається, що ще у 2022 році кількість пошкоджених об'єктів культурної спадщини сягала близько 1800 [34]. Це свідчить про складність точного обліку втрат та їх динамічний характер у період війни (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Класифікація зруйнованих об'єктів культурної спадщини за охоронним статусом (за даними Міністерства культури станом на 2024 рік)

(Створено автором на основі 32 джерела)

<i>Категорія (статус) пам'яток</i>	<i>Кількість зруйнованих об'єктів</i>
Пам'ятки національного значення	123
Пам'ятки місцевого значення	864
Щойно виявлені об'єкти культурної спадщини	75
Всього	1062

Для глибшого розуміння характеру втрат культурного фонду важливо розглянути специфіку пошкоджених об'єктів за їхньою типологічною належністю. Аналіз структури руйнувань свідчить, що найбільшого удару було завдано пам'яткам архітектури та містобудування, які становлять кількісну більшість серед постраждалих об'єктів (див. табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Розподіл зруйнованих об'єктів за видами культурної спадщини (за даними Міністерства культури станом на 2024 рік)

(Створено автором на основі 32 джерела)

<i>Вид пам'яток</i>	<i>К-сть зруйнованих об'єктів</i>
Архітектури та містобудування	316
Архітектури	307
Історії	226

Продовження таблиці 2.8

Комплексні (архітектури, містобудування, історії)	61
Археології	56
Архітектури та історії	39
Монументального мистецтва	21
Містобудування та монументально-декоративного мистецтва	19
Архітектури та монументального мистецтва	19
Монументально-декоративного мистецтва	21
Містобудування	5
Науки і техніки, архітектури	2
Садово-паркового мистецтва (в т.ч. у поєднанні з архітектурою)	3

Географія руйнувань охоплює більшу частину території України, торкаючись культурного фонду 18 областей. Проте інтенсивність пошкоджень не є рівномірною: найбільша концентрація втрат спостерігається у прифронтових регіонах та територіях, що перебували під тимчасовою окупацією, де зосереджені ключові історико-архітектурні ареали (див. табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Регіональний розподіл з найбільшою к-стю пошкоджених об'єктів культурної спадщини України (за даними Міністерства культури станом на 2024 рік)

(Створено автором на основі 32 джерела)

<i>Область</i>	<i>Кількість пошкоджених об'єктів</i>
Харківська область	299
Херсонська область	144
Донецька область	125
Одеська область	115
Чернігівська область	71
Київська область та м. Київ	69

Не менш суттєвим наслідком війни стало руйнування природно-заповідного фонду України, який є важливою складовою національної спадщини та екологічної рівноваги. Бойові дії, артилерійські обстріли, мінування територій і пожежі завдають значної шкоди природним комплексам.

У результаті страждають ландшафти, національні парки та заповідники, що призводить до деградації унікальних екосистем, сформованих упродовж тривалого часу. Окрім цього, зафіксовано численні випадки знищення дикої природи та середовищ існування тварин. Під загрозою опинилися багато видів, зокрема рідкісні птахи та великі ссавці, що негативно впливає на біорізноманіття країни. Такі дії мають не лише екологічні, а й довгострокові соціально-економічні наслідки, підриваючи потенціал розвитку екологічного туризму в Україні [48].

Аналіз стану лісового господарства в умовах воєнного стану свідчить про критичний рівень загрози для екосистем країни. Враховуючи, що загальна площа лісового фонду України становить 10,4 млн га, понад чверть цих територій наразі є недоступними для управління та моніторингу [29]. Зокрема, у зоні бойових дій та під тимчасовим контролем агресора перебуває понад 3 млн га лісових земель(див. рис. 2.5).

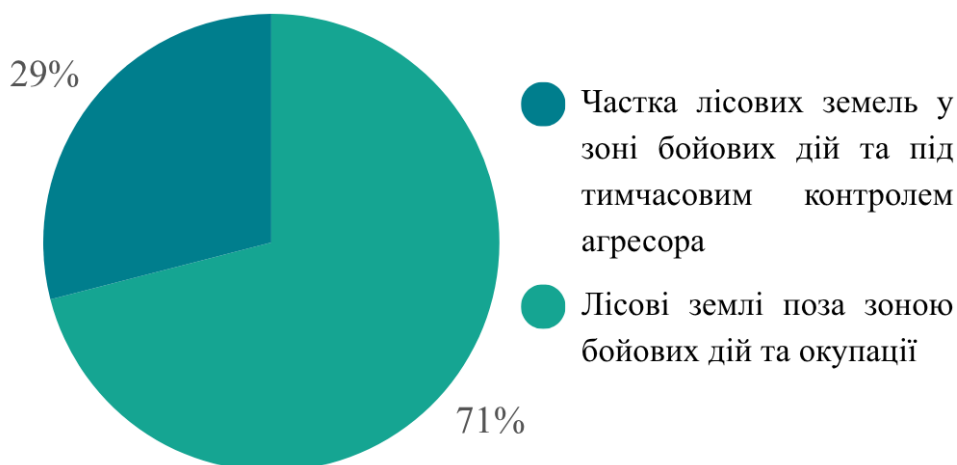

Рис. 2.5. Структура лісового фонду України за ступенем доступності та впливу бойових дій

Створено автором на основі аналізу джерел [74;26]

Території природно-заповідного фонду найвищого рівня охорони, до яких належать природні та біосферні заповідники, а також національні природні

парки, займають 1 236 366 га. Водночас близько 44% цих площ перебувають у зоні бойових дій або під тимчасовою окупацією, що фактично обмежує доступ України до їх використання та збереження [101].

Значних втрат зазнала культурна та туристична сфера України внаслідок руйнування таких знакових об'єктів, як Свято-Успенська Святогірська лавра та музей Григорія Сковороди. Серйозні пошкодження також отримали інші важливі культурні та релігійні установи, зокрема Маріупольський драматичний театр, Харківський національний академічний театр опери та балету ім. М. В. Лисенка, Музей старожитностей у Чернігові та інші.

Такі втрати мають не лише матеріальний характер, але й негативно впливають на збереження культурної та історичної спадщини України. Руйнування цих об'єктів посилює ризики втрати національної ідентичності та стримує розвиток культурного й туристичного секторів.

2.3. Аналіз міжнародного досвіду відновлення туристичної галузі в пост-конфліктний період

У дослідженнях перспектив післявоєнного відновлення туристичної галузі України часто використовується досвід Хорватії, яка змогла ефективно відновити туризм після збройного конфлікту. Попри обмеженість практичного застосування таких підходів в умовах триваючої війни, їхнє вивчення є важливим для формування майбутніх стратегій розвитку.

Війна за незалежність Хорватії (1991–1995) виникла внаслідок виходу країни зі складу Югославії та супроводжувалася збройним конфліктом між хорватськими силами і сербськими формуваннями. Бойові дії спричинили значні руйнування інфраструктури та туристичного сектору. Війна завершилася у 1995 році [72].

Хорватія є одним із найсучасніших прикладів післявоєнного відновлення, хоча її досвід залишається недостатньо дослідженим. Під час конфлікту близько 20% її території перебувало під окупацією [2], що є співставним із масштабами тимчасово окупованих територій України [68]. Бойові дії призвели до значних руйнувань цивільної інфраструктури,

культурних об'єктів і житлового фонду, що робить досвід Хорватії релевантним для України.

За оцінками Світового банку, наслідки конфлікту включають:

- пошкодження або знищення культурних пам'яток площею 181 485 кв. м на суму понад 161 млн доларів;
- руйнування близько 180 тис. житлових будинків;
- загальні втрати інфраструктури, виробничого потенціалу та витрати, пов'язані з біженцями, на рівні близько 37 млрд доларів;
- вимушене переміщення понад 500 тис. осіб, з яких у 1995–2005 роках близько 240 тис. повернулися до місць постійного проживання [49;28].

Відновленню Хорватії перешкоджали політична нестабільність і корупція, що обмежувало доступ до фінансування. У відповідь держава визначила туризм стратегічною галуззю розвитку, що сприяло залученню іноземних надходжень та економічному зростанню. Окремо пріоритетною також було визнано сферу видобутку корисних копалин [53].

Після завершення війни Хорватія активно відновила туристичну галузь, роблячи акцент на своїх унікальних природних перевагах, зокрема більш ніж 1000 островах. Це дозволило країні сформувати новий туристичний імідж і залучити значні потоки відвідувачів. Додатково міжнародне визнання чистоти пляжів, зокрема відзнака «Блакитний прапор» та активна промоція сприяли зростанню інтересу з боку туроператорів і круїзних компаній [49; 25].

Водночас через низький рівень гарантій для іноземних інвесторів після війни Хорватія мала труднощі із залученням значних прямих інвестицій. У цих умовах саме туристичний сектор став ключовим напрямом, оскільки інвестування в туристичну інфраструктуру було відносно безпечнішим і вигіднішим, ніж в інші галузі. Таким чином, розвиток туризму сприяв економічному відновленню та став інструментом залучення фінансових ресурсів до національної економіки [71].

Після завершення війни у 1995 році Хорватія демонструвала стабільне зростання міжнародного туризму, від близько 1,4 млн туристів до понад 18

млн щорічно протягом наступних десятиліть. Це стало результатом ефективної стратегії відновлення (див. рис. 2.6).

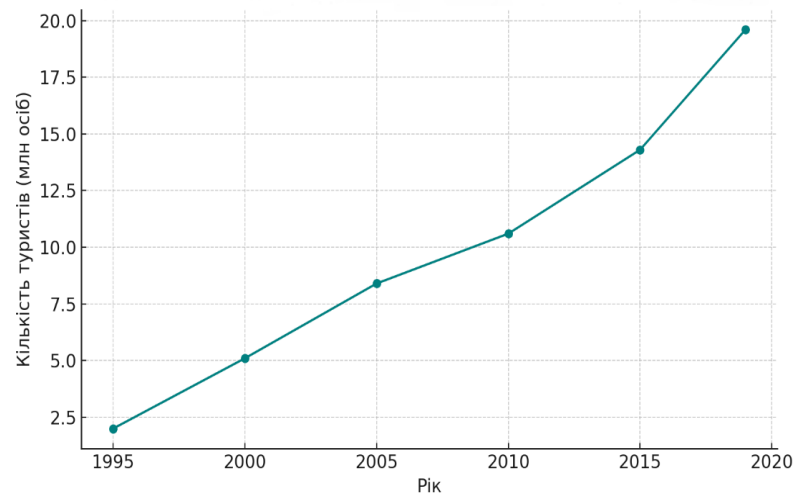

Рис. 2.6. Динаміка кількості міжнародних туристів у Хорватії (1995–2020 рр.)

Створено автором на основі аналізу джерела [97]

Пандемія COVID-19 суттєво скоротила туристичні потоки до Хорватії, знизивши кількість міжнародних туристів у 2020 році до 5,5 млн. Водночас завдяки послабленню обмежень та активній промоції туризму країна швидко відновилася і перевищила допандемічні показники (див. рис. 2.7).

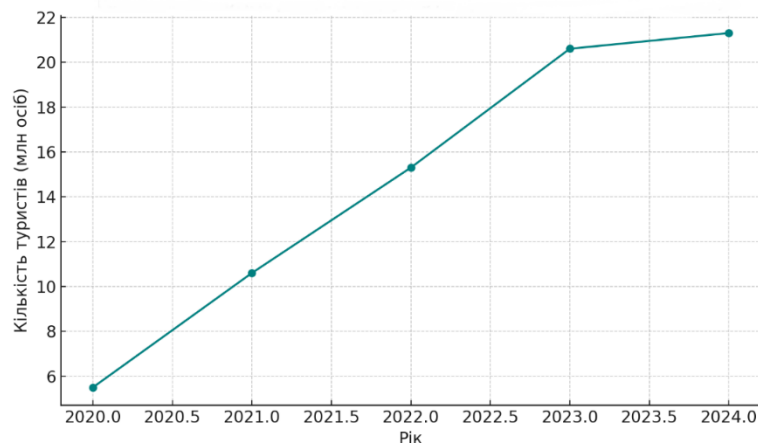

Рис. 2.7. Динаміка кількості міжнародних туристів у Хорватії (2020–2024 рр.)

Створено автором на основі аналізу джерела [78]

У 2022 році Міністерство культури та інформаційної політики України відзначило доцільність використання хорватського досвіду у відновленні культурної спадщини. У відповідь Міністерство культури та ЗМІ Хорватії

запропонувало підтримку Україні у реставрації та збереженні пошкоджених об'єктів, зокрема шляхом залучення фахівців, надання консультацій щодо інвентаризації та цифровізації, а також експертної оцінки збитків [71]. Наразі між країнами вже підписані відповідні угоди про співпрацю, що створює основу для подальшого розвитку партнерства у цій сфері [69].

Важливим прикладом для України є досвід Ізраїлю, який демонструє можливість розвитку туризму навіть в умовах безпекової загрози та періодичних воєнних дій. Ізраїль не відкладав розвиток галузі, а з 1970-х років послідовно формував її стратегічні основи. Міністерство туризму країни визначило чотири ключові пріоритетні напрями розвитку (див. рис. 2.8).

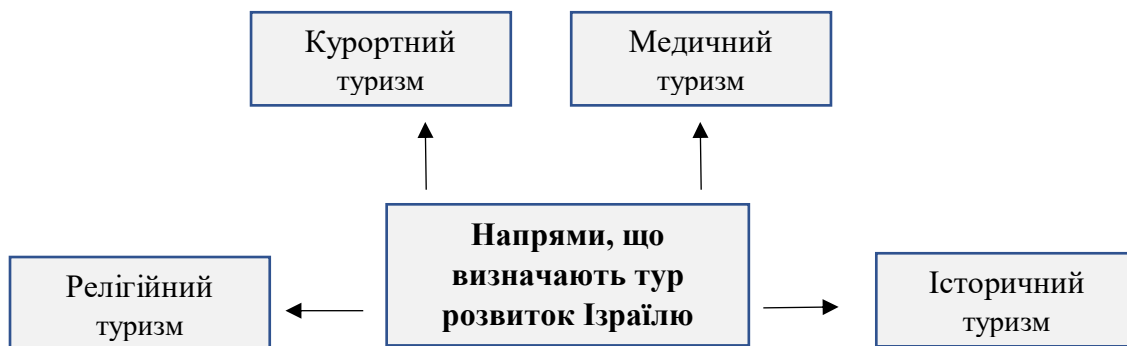

Рис. 2.8. Види туризму, що визначають туристичний розвиток Ізраїлю

Створено автором на основі аналізу джерела [43]

Незважаючи на безпекові загрози, Ізраїль забезпечує високий рівень захисту туристів завдяки сучасним системам безпеки в аеропортах і технології Smart City для моніторингу ситуації в містах. Ці заходи активно підтримуються міжнародними маркетинговими кампаніями, зокрема створенню образу молодих і привабливих військовослужбовців. Важливу роль відіграла також комунікаційна стратегія, яка сприяла формуванню позитивного іміджу країни та розвитку ділового туризму [31].

Туризм є важливою складовою економіки Ізраїлю, забезпечуючи близько 5% експорту та 6% зайнятості. Завдяки диверсифікованій структурі ВВП країна підтримує економічну стійкість і здатність адаптуватися до

кризових умов. Попри тривалі конфлікти та безпекові загрози, Ізраїль послідовно розвивав туристичну галузь.

У 2019 році Ізраїль відвідало близько 4,5 мільйона туристів, що стало рекордом для країни (див. рис. 2.9).

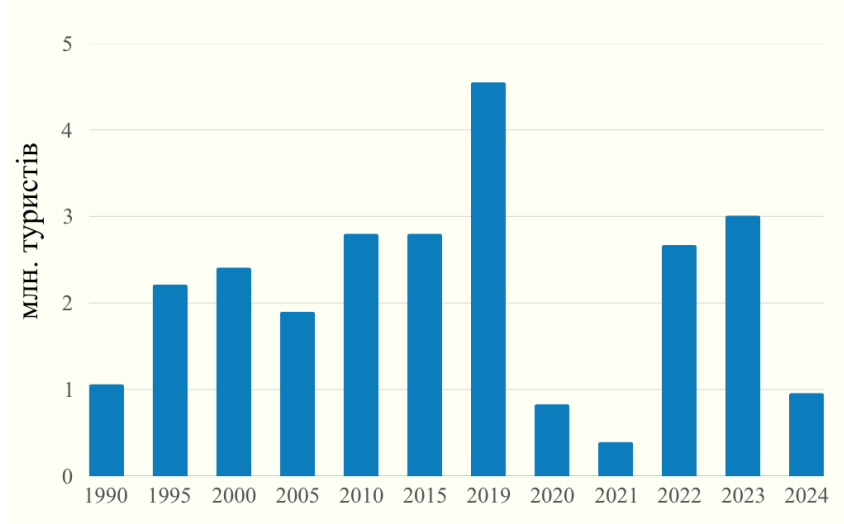

Рис. 2.9. Динаміка чисельності іноземних туристів до Ізраїлю, 1990–2024 рр. в млн осіб.

Створено автором на основі аналізу джерела [43;84]

Війна є руйнівним явищем, однак в історії туризму вона часто ставала поштовхом до появи нових форм відпочинку. У цьому контексті повоєнний туризм розглядається як перспективний напрям для України, що може включати відвідування місць бойових дій, пам'яток війни та об'єктів відновлення. Його розвиток здатен вплинути як на трансформацію туристичної галузі, так і на економічні та культурні процеси в країні. Як і в Європі, ці нові локації можуть стати частиною темного туризму («dark tourism»), що набуває популярності серед туристів, зацікавлених у трагічних історичних подіях [47].

Під час дослідження темного туризму було виявлено, що за запитом «Dark tourism» серед найпоширеніших візуальних результатів домінують концтабори в Польщі та Чорнобиль в Україні. Польща є одним із лідерів цього напрямку в Європі завдяки значній кількості історично-трагічних локацій та цілеспрямованій державній політиці. Вона активно розвиває темний туризм як складову туристичного бренду, інвестуючи в

інфраструктуру та просуваючи відповідні туристичні продукти для залучення відвідувачів.

Аушвіц-Біркенау є одним із найважливіших об'єктів темного туризму в Польщі. Щороку меморіальний комплекс, що символізує трагедію Голокосту та злочини Другої світової війни, відвідує понад 1 млн туристів, а у 2023 році близько 1,6 млн осіб [98]. Він виконує як меморіальну, так і освітню функцію, залучаючи відвідувачів з усього світу. Польща загалом має розвинену мережу об'єктів темного туризму, зокрема кладовища у Варшаві, пов'язані з воєнними та історичними трагедіями, а також замки, що використовувалися як фортифікаційні споруди, місця ув'язнення чи страти.

Польща також має значну кількість музеїв, присвячених воєнній історії та її наслідкам. Зокрема, Музей Варшавського повстання з моменту відкриття відвідало понад 10 млн осіб, він є другим за відвідуваністю музеєм у Варшаві після Центру науки «Коперник». Завдяки інтерактивним експозиціям і мультимедійним форматам музей виконує важливу освітню та меморіальну функцію, що підтверджує високий попит на темний туризм у Польщі навіть через десятиліття після Другої світової війни [96].

Такі локації сприяють формуванню національної свідомості, і звісно генерують потужні туристичні потоки (див. рис. 2.10).

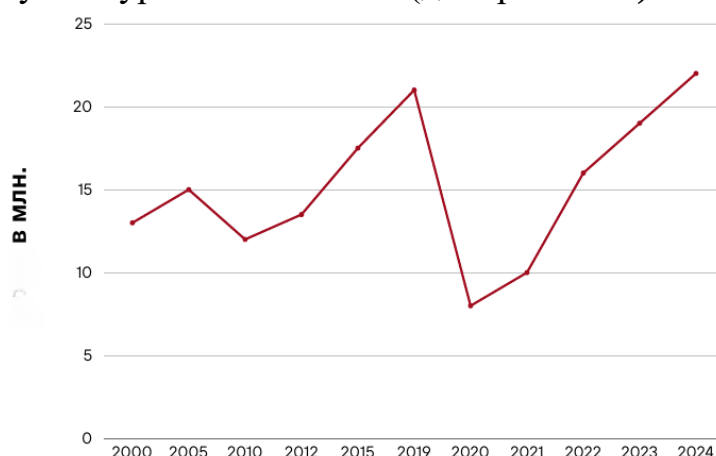

Рис. 2.10. Динаміка чисельності іноземних туристів до Польщі, 2000–2024 рр. в млн осіб.

Створено автором на основі аналізу джерела [89]

Досвід Польщі у розвитку темного туризму є важливим орієнтиром для України. Польща ефективно використовує історичну спадщину, перетворюючи місця пам'яті на туристичні об'єкти.

Повоєнний туризм у країнах, що пережили бойові дії, часто набуває розвитку та формує інтерес до історичних місць конфлікту. Війна в Україні, як найбільший збройний конфлікт у Європі після Другої світової, має значний міжнародний резонанс і впливає на формування майбутнього туристичного попиту. Після завершення бойових дій такі локації можуть стати частиною історико-туристичної спадщини, а внутрішній туризм важливим чинником економічного відновлення та посилення національної ідентичності.

За даними Державного агентства розвитку туризму України, у майбутньому зростатиме інтерес до місць, пов'язаних із сучасною війною, які поступово доповнюватимуть традиційні історичні локації, як-от Холодний Яр чи острів Хортиця [30]. В Україні вже існує значна кількість об'єктів військової інфраструктури та місць бойових дій (Іловайськ, Буча, Ірпінь, Гостомель, Маріуполь), які можуть стати частиною маршрутів пам'яті та привертати як внутрішніх, так і іноземних туристів [42].

Нові туристичні об'єкти використовуються вже, під час турів військового, волонтерського та інших видів туризму, з відвідуванням деокупованих міст та важливих воєнних локацій, наприклад як супровід з гідом «Дорогою життя» в Ірпені та важливими місцями поблизу [62].

Туристична галузь України зазнає суттєвих трансформацій. У перспективі туризм виконуватиме не лише економічну функцію, а й сприятиме культурній інтеграції, розвитку міжнародних відносин та формуванню позитивного іміджу країни. Після завершення війни очікується посилення ролі військового, темного та меморіального туризму, а також поява нових туристичних об'єктів, які поступово інтегруватимуться до національної спадщини [30].

РОЗДІЛ III. ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ НАСЛІДКІВ ВІЙНИ ТА МЕХАНІЗМИ ВІДБУДОВИ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Результати попереднього розділу переконливо засвідчили, що повномасштабна війна завдала туристичній індустрії України безпрецедентних руйнувань та фінансових збитків. Разом із цим, глобальні геополітичні зміни сформували в країні якісно новий, хоч і трагічний за своєю природою, туристичний потенціал. Його основу становлять місця запеклих бойових дій, деокуповані території та локації, що стали символами національного спротиву.

3.1. Роль та значення туристичного сектору в умовах воєнно-кризових ситуацій та пріоритети його відбудови

Якщо на початку війни турбізнес просто намагався вижити, то зараз він пристосувався до нових реалій. Про це свідчить повернення активної конкуренції між виїзними туроператорами, які тепер змагаються не лише цінами, а й якістю сервісу. Наприклад, щоб спростити логістику до закордонних аеропортів, компанії почали запускати власні закриті трансфери з міст України. Такі поїздки дешевші за звичайні автобуси й доступні лише для клієнтів фірми. Зрештою, туристи частіше обирають тих операторів, які закривають усі їхні потреби «під ключ» від дому до готелю. Однак роль туристичного сектору в умовах воєнно-кризових ситуацій є багатовимірною і виходить далеко за межі суто економічної функції. Насамперед, туризм виступає інструментом збереження національної ідентичності: відвідування місць пам'яті, меморіальних комплексів, зруйнованих і відновлених об'єктів формує колективну пам'ять і підтримує зв'язок громадян із власною культурою та історією в час, коли ця культура перебуває під безпосередньою загрозою. Не менш важливою є гуманітарна функція.

Крім того, туризм у воєнний час набуває функції публічної дипломатії. Кожен іноземний журналіст, дослідник чи активіст, який

приїжджає до України і бачить реальний стан справ на деокупованих територіях, стає носієм об'єктивної інформації, що протистоїть дезінформаційним наративам. Цей ефект підтверджується теорією соціального конструювання безпеки, що сприйняття країни як туристичної дестинації формується не лише реальними подіями, а й тим, як ці події інтерпретуються у міжнародному медіапросторі. Під час створення нових туристичних сенсів та відбудови галузі, обов'язково потрібно звертати увагу на аспекти теоретичних концепцій (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Зв'язок теоретичних концепцій з пріоритетами відбудови туристичної галузі України

<i>Теоретична концепція</i>	<i>Ключовий висновок для туризму</i>	<i>Практичний пріоритет відбудови</i>
Теорія сприйнятого ризику (perceived risk theory)	Емоційне сприйняття загрози домінує над реальністю; туристи уникають навіть безпечних регіонів.	Інформаційна політика, репутаційний менеджмент, протидія дезінформації.
Теорія соціального конструювання безпеки	Медіа та суспільні інститути формують образ країни і цей образ деформується пропагандою.	Стратегічна комунікація, брендинг, активна присутність у міжнародному медіапросторі.
Теорія циклічних змін	Постконфліктна фаза це вікно для інтенсивного відновлення.	Підготовка правової бази, кадрів, інфраструктури безпеки до початку прогнозованого постконфліктного буму.
Мультиплікативний ефект туризму	Відновлення туризму тягне за собою суміжні галузі: транспорт, готельний бізнес, торгівлю	Пріоритизація туризму як каталізатора загального економічного відновлення регіонів

Показовим прикладом того, як воєнний конфлікт може парадоксально стати каталізатором туристичного розвитку, є досвід Грузії. Після війни з росією, країна здобула широку міжнародну відомість, а Департамент з туризму та курортів зафіксував суттєве зростання інвестиційного потоку в галузь, що вивело Грузію на якісно новий рівень у світовому туристичному просторі. Проте варто зробити принципове застереження: досвід жодної з країн, які пережили збройний конфлікт і відновили туризм, не може бути механічно перенесений на українські реалії повністю. Масштаби руйнувань, глибина демографічних втрат і тривалість активної фази бойових дій в Україні не мають аналогів у сучасній історії. Те, що сталося з туристичним ринком нашої держави, є безпрецедентним явищем.

Аналізуючи міжнародний досвід та специфіку українських реалій, пропонується комплекс першочергових кроків із відбудови туристичної галузі України, реалізація яких має розпочатися вже в умовах воєнного стану (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Першочергові пріоритети відбудови туристичної галузі України

№	Пріоритетний напрям	Ключовий зміст	Міжнародний аналог
1	Включення туризму до урядових програм відновлення	Використання мультиплікативного ефекту галузі як першого генератора іноземної валюти та інвестицій у постконфліктний період	Хорватія (1995), туризм визначено стратегічним сектором одразу після завершення війни
2	Залучення міжнародних готельних мереж	Використання безпрецедентного міжнародного інтересу до України як вікна можливостей для входження глобальних операторів на ринок	Грузія, приплив готельних інвестицій після війни 2008 року, Хорватія відбудова за рахунок входу готельних мереж
3	Маркетингова кампанія для зовнішніх ринків	Розширення образу країни через орієнтацію на цільові аудиторії: прихильники меморіального туризму, волонтери, ділові туристи, діаспора.	Ізраїль, системні міжнародні кампанії попри постійну безпекову загрозу

Продовження таблиці 3.2

4	Розробка маршрутів по місцях спротиву ЗСУ	Заздалегідь підготувати концепції маршрутів із екскурсійним супроводом, меморіальними зупинками та освітньою складовою	Польща (Аушвіц), Боснія («Облога Сараєво»), Хорватія (Вуковар)
5	Відновлення інфраструктури за підтримки міжнародних партнерів	Реставрація пошкоджених об'єктів гостинності (453 об'єкти) із залученням міжнародного фінансування.	Італія (Одеса, ЮНЕСКО), Данія (Миколаїв)
6	Просування нових форматів туризму	Переосмислення турпродукту через воєнний, меморіальний, волонтерський та екотуризм замість повернення до довоєнної моделі	Балканська модель постконфліктного туризму
7	Відкриття національних офісів туризму за кордоном	Забезпечення постійної фізичної присутності у країнах-донорах туристичних потоків	Visit Denmark, Tourism Ireland, мережі зарубіжних представництв
8	Цифровізація галузі	Створення єдиної цифрової платформи з інтерактивними мапами безпечних маршрутів, віртуальними турами та інтегрованими сигналами тривоги	Ізраїль, застосунок Home Front Command; платформи «The Undeniable Street View», «War Up Close»
9	Юридичне закріплення нових форматів туризму	Внесення до Закону «Про туризм» визначень воєнного, меморіального та волонтерського туризму; розробка стандартів безпеки та спеціалізованого страхування	Боснія, законодавче регулювання темного туризму після 1995 року
10	Поєднання новітньої та давньої спадщини в єдиному наративі	Розробка тематичних маршрутів, що поєднують тисячолітню культурну спадщину із сучасними меморіалами (Лавра - Буча, Хортиця - Херсон) як інструмент «м'якої сили»	Концепція «від Київської Русі до Київської битви 2022 року» як унікальний для Європи турпродукт

**Структура пошкоджених та зруйнованих об'єктів туристичної
інфраструктури України**

(Створено автором на основі 13 джерела)

<i>Тип об'єкта туристичної інфраструктури</i>	<i>Кількість постраждалих об'єктів</i>
Готелі	140
Бази відпочинку	78
Будинки відпочинку	14
Санаторії	10
Дитячі табори	4
Інші туристичні об'єкти	207
Усього	453

Важливим етапом розвитку нових туристичних об'єктів, створених війною, буде їх апробація внутрішніми туристами. Власне, саме українці, які перебувають на рідній землі, стануть першими відвідувачами таких місць. Це дозволить не лише протестувати нові маршрути та об'єкти, але й дасть можливість виявити їхню привабливість, а також виявити потенційні проблеми чи недоліки в інфраструктурі. Внутрішні туристи, переживши разом з країною складні часи, зможуть внести свій вклад у розвиток нових DESTINATION, підтримуючи їх популяризацію і формуючи попит на подібні види туризму. Це також сприятиме більш глибокому емоційному зв'язку з історією країни та її відновленням. Попри руйнівні наслідки, війна може стати драйвером модернізації туристичної галузі України відповідно до сучасних реалій. Оновлення інфраструктури, запуск воєнно-меморіальних маршрутів та активізація внутрішнього туризму закладають підґрунтя для перетворення туризму на стратегічний сектор повоєнної економіки. Це забезпечить не лише додаткові бюджетні надходження, а й сприятиме консолідації суспільства та зміцненню національної ідентичності.

3.2. Практика формування та потенціал реалізації турів воєнного туризму в Україні та світі

Практична реалізація проєктів мілітарного туризму потребує чіткого розмежування понять «воєнний» (пов'язаний із війною та її наслідками) і «військовий» (стосується армії та військовослужбовців) [1]. Ототожнення цих термінів призводить до помилок при позиціонуванні турпродукту та визначенні його цільової аудиторії.

Зважаючи на те, що зміст слова «воєнний» є значно об'ємнішим за зміст слова «військовий», прикметник «воєнний» має ширшу сферу практичного застосування під час проєктування туристичних маршрутів. У практичній діяльності це означає, що військовий туризм орієнтований переважно на відвідування діючих чи покинутих фортифікаційних споруд, огляд техніки та мілітарний інтерактив (стрільба, вишколи). Натомість воєнний туризм охоплює локації, пов'язані з наслідками бойових дій.

Ці напрями вимагають принципово різних підходів організації побудови супроводу, забезпечення комфорту екскурсантів (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

Практична матриця розмежування воєнного та військового туризму

(Створено автором на основі 45 джерела)

<i>Критерій порівняння</i>	<i>Військовий туризм</i>	<i>Воєнний туризм</i>
Ключовий об'єкт інтересу	Армія, зброя, техніка, діюча або історична інфраструктура (форти, бункери).	Події війни, бойові дії, руйнування, наслідки конфлікту, місця пам'яті.
Психологічний вектор	Пізнавальний, розважальний, спортивний, військово-патріотичний, історичний.	Вшанування пам'яті, емоційно-шоковий, дослідницький.

Продовження таблиці 3.4

Типові тур-продукти	Екскурсії в музеї техніки, мілітарі-шоу, стрілецькі тури, симулятори, тактичні ігри.	Відвідування місць битв, деокупованих міст, меморіальних комплексів, зруйнованих об'єктів.
Основна цільова аудиторія	Любителі техніки та зброї, реконструктори, молодь, корпоративні клієнти.	Родичі загиблих, історики, журналісти, міжнародні делегації, свідомі громадяни.
Часовий фокус об'єктів	Переважно минуле (історія збройних сил) або стабільне теперішнє (демонстрація сили).	Сучасні гарячі точки або меморіалізовані зони воєнних подій, та інших пов'язаних з війною.

Сучасні туристичні ресурси воєнної тематики, сформовані внаслідок повномасштабної агресії, є «живими» свідченнями подій у реальному часі й суттєво відрізняються від класичних пам'яток. Об'єкти вітчизняних турів та екскурсій доцільно розподілити за основними категоріями (див. рис. 3.1).

Рис. 3.1. Категорії активно використовуваних об'єктів у вітчизняних турах воєнного туризму

Створено автором на основі аналізу джерела [32]

До локацій героїчної оборони та національного спротиву належать території, що символізують стійкість ЗСУ та цивільного населення. Ключовими об'єктами є місця боїв за Київ (села Мощун, Дмитрівка), оборонні рубежі Чернігова, Харкова й Сум. На півдні України особливе значення має Миколаївщина: зокрема, місто Вознесенськ, де було зупинено просування окупантів на північ регіону, а також території Снігурівської та Баштанської громад, які тривалий час перебували в епіцентрі бойових дій.

Найбільш емоційно складною, але критично важливою категорією є локації фіксації наслідків воєнних дій, руйнувань та деокуповані території (елементи так званого «темного» туризму). Особливу групу тут становлять географічні кластери деокупованих міст і сіл Київщини, які одними з перших прийняли удар у лютому 2022 року. Попри поступове відновлення та повернення до звичного ритму життя, ці території зберігають пам'ять про жертв війни та чіткі просторові маркери бойових дій, що мають високу екскурсійну цінність:

1. Село Романівка (в'їзд до м. Ірпінь): локація, яка виконувала роль української лінії оборони та «дороги життя» для цивільного населення. Ключовим меморіальним об'єктом тут є легендарна переправа під підірваним мостом через річку Ірпінь, яка служила єдиним шляхом пішої евакуації. Важливим практичним об'єктом показу тут виступає майданчик акумуляції пошкодженого транспорту («цвинтар техніки»), де зібрано автомобілі, розстріляні під час евакуації цивільних або спалені внаслідок авіаударів.

2. Місто Буча: світове уособлення трагедії цивільного населення. Основними об'єктами екскурсійного огляду та фіксації злочинів тут виступають вулиця Яблунська (місце масових розстрілів мирних жителів) та вулиця Вокзальна, де силами ЗСУ було вщент розбито колону з близько 30 одиниць бронетехніки агресора.

3. Місто Гостомель та селище Бородянка: локації, що демонструють наслідки надважких повітряних бомбардувань та артилерійських обстрілів житлових масивів.

4. Аналогічний потенціал мають і зруйновані села Миколаївщини, які тривалий час потерпали від артилерійських ударів або перебували під тимчасовим контролем ворога. Включення таких сіл до логістичних маршрутів півдня України дозволяє мандрівникам наочно оцінити наслідки війни на території сучасної європейської держави.

Практичною перевагою категорії виставок та музеєфікованих просторів просто неба полягає в їхній безпечності та готовності до постійного приймання відвідувачів навіть в умовах воєнного стану. Яскравим прикладом є постійно діючі виставки знищеної російської військової техніки на Михайлівській площі в Києві, а також регіональні експозиції у краєзнавчих та військово-історичних музеях. Такі об'єкти є зручними для включення в короткотривалі оглядові екскурсії містами.

Потенціал нематеріальних ресурсів воєнного періоду формують не фізичні будівлі чи техніка, а соціокультурний контекст: живі спогади очевидців, історії місцевого опору (наприклад, конотопські відьми, чорнобаївський феномен), локальні артефакти, воєнний фольклор, а також сучасний стріт-арт (зокрема, графіті Бенксі на зруйнованих будинках у Бородянці, Ірпені та Києві). Включення нематеріальної спадщини у структуру екскурсійного супроводу дозволяє створити глибокий емоційний зв'язок між екскурсантом та локацією.

Практичний досвід реалізації воєнних турів в умовах воєнного стану (зокрема, кейси засновника проєкту «Воєнні тури» Д. Никифорова) доводить, що цей напрям розвинувся із волонтерських та документальних запитів іноземців. Першими клієнтами ставали закордонні медіа та режисери, які потребували безпечного логістичного супроводу деокупованими територіями. На основі поточної практики сформовано чіткий портрет іноземного споживача воєнно-туристичних послуг:

- Вік та мотивація: основу аудиторії становить молодь віком 25–35 років. Їхній вибір зумовлений прагненням до «шок-вражень», емоційного співпереживання та вияву солідарності з українським народом.

- Географія походження: найбільший попит фіксується серед громадян Великої Британії, США, Італії, Китаю та Малайзії [16] .

З практичної точки зору, такий турпродукт сьогодні виконує функцію публічної дипломатії. Демонстрація наслідків агресії безпосередньо на локаціях трансформує воєнний туризм в інструмент інформаційної підтримки України та адвокації її безпекових інтересів на міжнародній арені.

За даними ДАРТ, внутрішній воєнний туризм в Україні виконує психосоціальну функцію, допомагаючи інтегрувати колективну травму через «місця пам'яті». На відміну від іноземців, орієнтованих на екстремальні враження, вітчизняні туристи висувають високі етичні вимоги до екскурсій: вони критично сприймають розважальний контент і потребують від гідів делікатності, історичної точності та поваги.

З метою визначення стратегічних орієнтирів розвитку воєнного туризму в умовах війни, доцільно провести SWOT-аналіз цього сектору. Це дозволить збалансувати наявні ресурси із ринковими можливостями та безпековими викликами (див. Додаток II).

SWOT-аналіз свідчить, що воєнний туризм в Україні має значний потенціал, проте його реалізація обмежена безпековими та інституційними чинниками.

- Головною перевагою є унікальна автентична ресурсна база світового значення (локації українського спротиву), що формує стабільний міжнародний попит.

- Основний недолік полягає у правовому вакуумі: відсутність законодавчого визначення воєнного й меморіального туризму блокує

державне фінансування, ведення статистики та спеціалізоване страхування.

- Стратегічною можливістю є інтеграція напряму в систему публічної дипломатії та міжнародної адвокації безпекових інтересів України.
- Ключовою загрозою визначено ризик втрати автентичності об'єктів унаслідок хаотичної відбудови, що актуалізує потребу в їхній «живій консервації».

Воєнний туризм перебуває на етапі інституційного оформлення і може стати пріоритетом постконфліктного відновлення галузі за умови своєчасного правового врегулювання та державної підтримки. Відповідно, що найбільш розвиненою та системно організованою є європейська модель воєнного туризму, зорієнтована на події Першої та Другої світових воєн. Її провідними представниками є Франція, Бельгія, Німеччина та Фінляндія, країни, які успішно конвертували колишні оборонні рубежі, фортифікаційні укріплення та зони бойових дій у високо-активні об'єкти туризму.

У Франції успішно функціонує туристичний комплекс на основі Лінії Мажино, системи фортифікаційних укріплень, зведених у 1929–1934 роках та вдосконалених до 1940 року на кордоні з Німеччиною. Названа на честь військового міністра генерала Андре Мажино, ця лінія завдовжки близько 400 км охоплювала 39 дотів, 70 бункерів, 500 казематів, а також бліндажі й спостережні пункти [81]. Сьогодні цей комплекс є повноцінним туристичним продуктом із відреставрованою інфраструктурою та інтерактивними музейними програмами (див. Додаток Е, Рис. Е.1).

У Німеччині туристам пропонують тури Лінією Зіґфрида (див. Додаток Е, Рис. Е.2). Це масштабна смуга оборонних споруд завдовжки понад 630 км, що простягалася від кордону з Нідерландами до Швейцарії. До її складу

входило понад 18 000 бункерів, тунелів і протитанкових загороджень, зведених між 1936 і 1940 роками [75].

В Італії туристичним об'єктом турів є Лінія Густава, головна оборонна лінія у системі німецьких фортифікаційних споруд «Зимова лінія» в Центральній Італії часів Другої світової війни. Її основу становила система укріплень навколо стародавнього монастиря Монте-Кассіно поблизу однойменного міста (див. Додаток Е, Рис. Е. 3). Цей об'єкт поєднує в собі воєнно-історичну та культурно-релігійну цінність, що значно розширює його туристичну аудиторію.

У Фінляндії популярністю користується Лінія Маннергейма смуга фортифікаційних укріплень на Карельському перешийку, зведена у 1920–1930-х роках на випадок військового зіткнення з СРСР (див. Додаток Е, Рис. Е. 4). Ця лінія є символом фінського національного спротиву і входить до числа найвідвідуваніших воєнно-історичних об'єктів країни [91].

Яскравими прикладами цієї моделі є також меморіальні тури до полів битв на Вердені та Нормандських пляжів висадки союзників, зокрема Омаха-Біч (див. Додаток Е, Рис. 5). Також музеєфікація колишніх концентраційних таборів Аушвіца та Дахау. Практичною особливістю європейської моделі є повна капітальна відбудова супутньої інфраструктури, створення масштабних інтерактивних музеїв та державне субсидування екскурсійних програм для молоді з метою патріотичного виховання та пропаганди миру.

Балканська модель є найбільш релевантним для України, оскільки мілітарний туризм там створювався в умовах обмежених ресурсів та живих спогадів очевидців. У Боснії і Герцеговині цей напрям успішно адаптовано для внутрішніх та іноземних відвідувачів через два формати, інтерактивні екскурсійні тури та меморіально-музейні експозиції.

Кейс Сараєво, де одним із найпопулярніших туристичних продуктів став тур «Облога Сараєво», центральним об'єктом якого є «Тунель Спасення», це підземний хід під злітною смугою аеропорту, що в роки облоги слугував єдиною артерією постачання оточеного міста (див. Додаток Ж, Рис. 1).

Обов'язковим елементом міських пішохідних екскурсій є так звані «Троянди Сараєво», тобто вибоїни від артилерійських снарядів на асфальті, залиті червоною смолою, що перетворились на потужний меморіальний символ трагедії (див. Додаток Ж, Рис. 2).

Серед інших значущих об'єктів, табори в Горажде, Вишеграді, Козараці, Мостарі та Приєдорі, снайперські стежки, евакуаційні тунелі, гора Требевич і Цвинтар Армії Республіки Боснії і Герцеговини. Меморіал у Поточарах переважно відвідують організовані групи (студенти, діаспора), а сама екскурсія включає виставку на колишньому заводі, де базувалися миротворці ООН. Символом Мостара є Старий міст, зруйнований у 1993 році та відновлений у 2004-му, який разом із прилеглими вулицями й мечетями утворює матеріальний комплекс пам'яток воєнного туризму. [55].

Кейс Вуковара у Хорватії заключається в місті, яке зазнало майже повної руйнації під час хорватської війни за незалежність, яке було оголошено місцем особливого національного значення. Меморіальний тур Вуковаром включає відвідування госпіталю-музею в підвалі діючої лікарні та місць масових поховань, зруйнованої водонапірної вежі, свідомо залишеної невідреставрованою як символ незламності (див. Додаток Ж, Рис. 3). Хорватський досвід переконливо доводить, що збереження руїн як автентичних артефактів, тобто так звана «жива консервація» справляє значно сильніший емоційний вплив на відвідувачів, ніж традиційні меморіальні пам'ятники [53].

Окремим напрямом є так звані тури з елементами «живої історії», воєнно-історичні реконструкції бойових дій. Цей формат здобув найбільшого поширення в Європі та США і вважається одним із найпопулярніших складників воєнних-турів у складі моделі активного та реконструкційного туризму.

В Англії регулярно проводяться реконструкції середньовічних битв і баталій світових воєн. У Франції відбувається повітряно-десантна військова реконструкція в Карентані, що відтворює події висадки союзників у

Нормандії. У США найвидатнішим прикладом є щорічне відтворення подій битви під Гетісбергом, одного з ключових зіткнень Громадянської війни, яке поєднує батальні сцени, освітні семінари та бали з живою музикою [82].

У Польщі традиційною стала «Битва під Грюнвальдом», яку у 2007 році відвідало більше ста тисяч туристів. Загалом щорічна відвідуваність польської фортеці Осовець перевищує 47 тис. осіб, а колишні доти, що опинилися на території країни після 1945 року, активно реставруються й використовуються як туристичні об'єкти [85].

В Латвії туристам пропонують тури до колишньої секретної бази в регіоні Курземе, одного з найзакритіших об'єктів часів холодної війни. Відвідувачів возять радянським вантажним автомобілем ГАЗ-66 для огляду майже 90-кілометрової зони, що включає численні надсекретні об'єкти, зокрема станцію «Старлет», перехоплювач радіосигналів і телефонних розмов країн НАТО, що є восьмим за величиною радіотелескопом у світі [82].

Для України в умовах активного збройного конфлікту та майбутнього постконфліктного відновлення найбільш прийнятним орієнтиром є балканська модель, доповнена елементами європейського меморіального підходу, розуміння формування туристичного продукту зараз, задля того щоб у майбутньому була можливість швидкого старту, викликала створення поділу території України на три основні зони:

- **Придатна:** регіони, які не зазнали критичних руйнувань внаслідок обстрілів і не потребують масштабного розмінування чи відбудови інфраструктури.
- **Малопридатна:** території, що суттєво постраждали від бойових дій; відновлення туристичної інфраструктури та очищення від мін тут потребуватиме тривалого часу.
- **Непридатна на найближчі 5 років:** зони активних бойових дій, більша частина яких перебувала або перебуває під російською окупацією [17].

Незважаючи на потенціал країни, його практична реалізація стикається із серйозними викликами. Попри те, що воєнні дії в Україні тривають уже понад десятиліття, вітчизняний турсектор досі не має досвіду роботи з деокупованими територіями чи зонами бойових дій у середніх або великих масштабах. Головна перешкода полягає не у відсутності попиту, а у правовому вакуумі. Зокрема, у профільному Законі України «Про туризм» взагалі відсутні такі поняття, як «воєнний», «військовий» чи «мілітарний» туризм, а чинні стандарти галузі є застарілими. Крім того, критичною проблемою є безпека: через високі ризики жодна страхова компанія наразі не готова забезпечити стандартне страхування таких туристів.

За таких умов повноцінний розвиток окремих напрямів воєнного туризму є неможливим, через що вони функціонують у тіньовому або напівлегальному секторі. Попри наявний попит на відвідування деокупованих територій та зон колишніх бойових дій, ведення статистичного обліку таких екскурсій ускладнене. Цивільні інституції не здійснюють моніторинг цих потоків, а діяльність організаторів залишається неконтрольованою. Оскільки офіційні наукові дослідження базуються виключно на легальних формах рекреації, інформація про неформальний воєнний туризм (зокрема, організований за особистим погодженням із командуванням військових частин або здійснений самостійно) наразі відсутня.

Важливо розуміти, що за прогнозами ДАРТ, меморіальний туризм є найперспективнішим для повоєнного відновлення галузі, але опитування у п'яти прифронтових областях виявило низьку готовність до роботи в цьому напрямі: серед турбізнесу вона становить лише 6,5%, закладів атракції 8,0%, а профільних держструктур 9,5% [90]. Така тенденція зумовлена браком теоретичних знань про «темний туризм», що актуалізує потребу в підвищенні кваліфікації кадрів, а також психологічною неготовністю жителів деокупованих регіонів приймати відвідувачів [44].

Сучасний етап формування пропозиції воєнного туризму в Україні характеризується поєднанням інтерактивних технологій та перших практичних кейсів у сфері «темного». На тлі безпекових обмежень важливу роль відіграє віртуалізація мілітарних локацій, яка слугує інструментом популяризації та фіксації історичної реальності. Зокрема, міжнародна платформа «The UndeniableStreetView» надає користувачам можливість порівняти вигляд українських міст у форматі «до та після» бойових дій [92], а проєкт «War Up Close» використовує 3D-моделювання для детальної демонстрації руйнувань цивільних та військових об'єктів [95]. Водночас на вітчизняному ринку вже функціонує близько десятка туроператорів, які організовують реальні поїздки для іноземних громадян (переважно зі США та країн ЄС). Найбільший профільний агрегатор «Visit Ukraine» пропонує спеціалізовані маршрути деокупованими містами Київщини (Буча, Ірпінь, Гостомель) (див. Додаток К) та інтегрує у подорожі благодійну складову у вигляді «донат-турів» [26]. Поруч із меморіальними поїздками розвивається й інтерактивно-розважальний сегмент, наприклад, оператор «Wonders & Holidays» забезпечує організацію мілітарі-турів із виїздами на полігони для катання на бронетехніці та стрільби з вогнепальної зброї [101].

Окремим напрямом цифровізації воєнної пам'яті стало створення віртуальних 3D-турів зруйнованими та недоступними локаціями. Серед діючих проєктів варто виділити три основні.

Проєкт «Київщина. Місця пам'яті», ініційований Київською обласною військовою адміністрацією, відтворює ключові місця подій весни 2022 року засобами віртуальної реальності. Кожна з десяти оцифрованих локацій супроводжується фото-, відеоматеріалами та свідченнями очевидців, що перетворює ресурс на повноцінний цифровий архів українського спротиву [37].

«Чернігівщина туристична» реалізувала VR-музей, присвячений пам'яті війни в прикордонному регіоні, який на початку вторгнення

перебував в облозі та частково під окупацією. Платформа надає доступ до 3D-турів по 28 зруйнованих об'єктах, фіксуючи матеріальні свідчення воєнних злочинів [67].

Проект «Війна впритул» використовує панорамну зйомку у форматі 360°, аерофотозйомку та 3D-модельовання для документування наслідків бойових дій. Матеріали охоплюють сім регіонів України і можуть слугувати доказовою базою для міжнародних правових механізмів притягнення агресора до відповідальності [20].

Варто наголосити, що такі тури виступають інструментом збереження історичної пам'яті про воєнні злочини, ретрансляції солідарності та медіації досвіду війни для майбутніх поколінь.

3.3. Розробка меморіальних туристичних маршрутів пам'яті у Київській та Чернігівській областях

Попри значний міжнародний інтерес до воєнних локацій України, масового розвитку цього напрямку наразі не спостерігається. Ключовою перешкодою є відсутність правового підґрунтя: чинне законодавство не містить визначень воєнного чи меморіального туризму, що фактично унеможливорює легальну організацію таких турів у повноцінному форматі. Окрім того, будь-яка пряма комерціалізація наслідків війни є етично неприйнятною та суперечить принципам поваги до пам'яті загиблих. Водночас Державне агентство розвитку туризму України визначило створення маршрутів пам'яті пріоритетним напрямом розвитку галузі в умовах воєнного часу. Саме тому в межах практичної частини цієї роботи було розроблено маршрути, які не є комерційним туристичним продуктом у традиційному розумінні, а слугують інструментом меморіалізації та збереження історичної пам'яті. Запропоновані маршрути охоплюють Київ, та Чернігів.

З цільових груп можна виділити:

Іноземні відвідувачі, журналісти, дослідники, дипломати, представники міжнародних організацій, тобто люди, які приїжджають з

метою власноруч побачити реальний стан справ. Також прихильники темного та меморіального туризму, яких приваблюють місця трагічних історичних подій.

Українська діаспора, тобто українці, які виїхали за кордон після 2022 року та повертаються відвідати рідну країну. Для них маршрут несе потужне емоційне та ідентифікаційне навантаження.

Внутрішні туристи з інших регіонів, які хочуть краще зрозуміти історію власної держави, вшанувати пам'ять загиблих та відчувати зв'язок з національною боротьбою.

Студенти та молодь, учасники патріотично-освітніх програм, шкільних та університетських екскурсій. Для цієї аудиторії маршрут виконує насамперед виховну функцію.

Волонтери та активісти, які приїжджають допомагати Україні і хочуть глибше зрозуміти контекст подій.

Головна спільна риса всіх груп, це не розважальний інтерес, а свідоме бажання побачити, зрозуміти і зберегти пам'ять. Саме тому маршрут потребує делікатного екскурсійного супроводу без елементів шоу чи сенсаційності.

Перший маршрут «Київ крізь віки і подвиги» розроблено як альтернативу традиційній оглядовій екскурсії містом. На відміну від класичних туристичних турів, що зосереджені переважно на архітектурній спадщині та розважальному форматі, цей маршрут поєднує тисячолітню історію Києва з трагічними й героїчними сторінками сучасної боротьби України за незалежність. Відвідувач не просто оглядає пам'ятки, він занурюється у наратив неперервності: від заснування міста і хрещення Русі через боротьбу за самоврядування і культурну ідентичність до Революції гідності та повномасштабного вторгнення 2022 року. Кожен об'єкт є смисловою ланкою цього ланцюга.

Об'єкти маршруту відібрані за трьома критеріями:

- Хронологічна репрезентативність, так як кожна ключова епоха, має свій об'єкт: від легендарного заснування міста до подій 2022–2024 рр.
- Смислова пов'язаність, так як усі об'єкти об'єднані наскрізною темою незламності та прагнення до свободи: від Магдебурзького права до Небесної Сотні. Детальна характеристика об'єктів наведена в таблиці. (див. Додаток Л).
- Географічна компактність, завдяки тому що усі точки розташовані в пішохідній досяжності в межах Старого міста та Печерська, що робить маршрут зручним для самостійного проходження (див. рис. 3.2).

Маршрут свідомо починається з Арки свободи українського народу, об'єкта, що сам по собі є документом трансформації: зі знаку радянського «братерства» на символ реального суверенітету. Завершується він на Алеї Небесної Сотні, місці пам'яті героїв Майдану, що замикає смислове коло: від здобутих свобод до ціни, заплаченої за них.

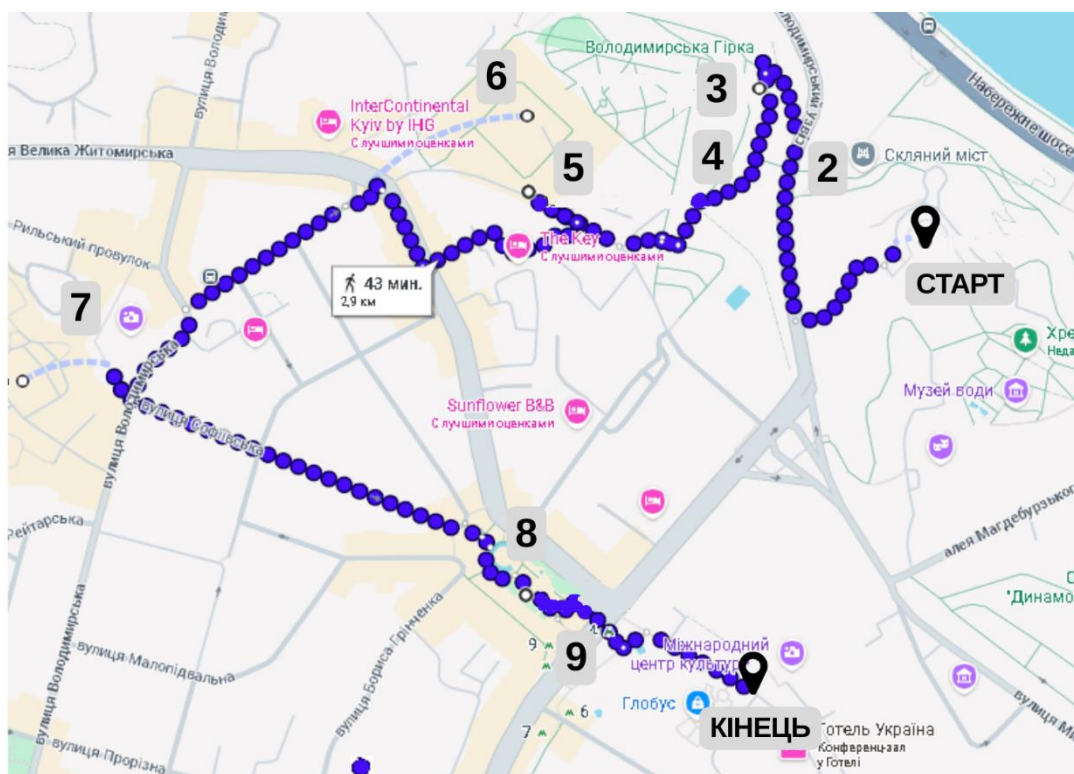

Рис. 3.2. Карта маршруту «Київ крізь віки і подвиги»

Другий маршрут пам'яті меморіального туризму охоплює місто Чернігів одне з найбільш постраждалих від російської агресії обласних центрів України. Місто пережило жорстоку облогу на початку повномасштабного вторгнення у 2022 році. Чернігівський маршрут логічно доповнює Київський і може бути реалізований у зв'язці з ним, так як обидва міста розташовані порівняно недалеко один від одного, що дозволяє об'єднати їх в єдиний дводенний або триденний тур. Така комбінація дає змогу туристам отримати повніше уявлення про масштаби воєнних злочинів на Півночі України: якщо Київ та його передмістя символізують спротив і стійкість столиці, то Чернігів втілює трагедію міста, що опинилося в облозі, але не скорилося.

Маршрут охоплює центр міста та передмістя, що зазнали найбільших руйнувань під час облоги 2022 року. Мета маршруту, показати масштаби злочинів проти цивільної інфраструктури, культурної спадщини та мирного населення.

Основні показники маршруту пам'яті:

- Загальна протяжність - 40 км.
- Пішохідна частина – 4,5 км.
- Автомобільна частина – 35,2 км.
- Тривалість 6-8 годин.
- Рекомендований транспорт – мікроавтобус.
- Кількість об'єктів – 10.
- Формат - маршрут пам'яті.

Щодо протяжності маршруту, то пішохідна частина (об'єкти 1–8 центром) становить близько 4,5 км і займає 2– 2,5 години з урахуванням зупинок (див. рис. 3.3). Виїзд у передмістя, ще 35,2 км туди-назад, загалом маршрут займе повний день (див. рис 3.4). Щодо статусів, то Спасо-Преображенський собор держава повернула до Національного заповідника «Чернігів Стародавній», комісія МКІП визнала його стан жахливим і розпочато відновлювальні роботи.

Готель «Україна» був зруйнований авіабомбою ФАБ-500 12 березня 2022 р. і вже знесений [70]. Село Новоселівка під час облоги Чернігова було майже вщент зруйноване, не залишилося жодного вцілілого будинку. Храм свт. Феодосія - перша в Чернігові церква, збудована після 1991 р., 13 березня 2022 р. була частково зруйнована обстрілом та наступною пожежею [61]. Повна характеристика об'єктів подана у форматі таблиці (див. Додаток М).

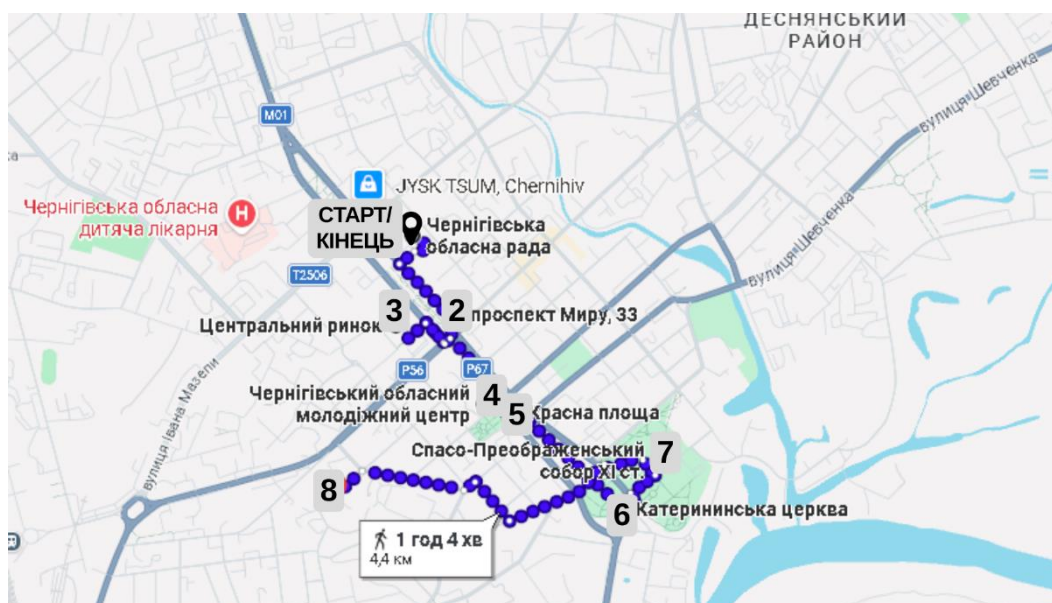

Рис. 3.3. Карта пішохідної частини маршруту пам'яті у місті Чернігів

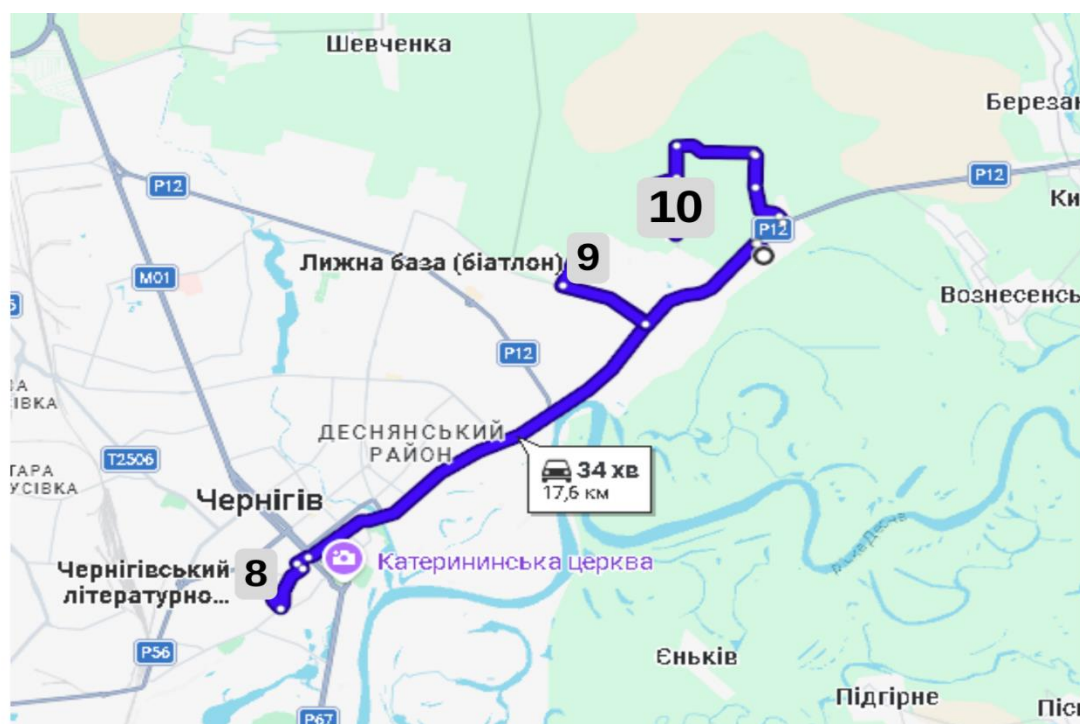

Рис. 3.4. Карта автомобільного маршруту пам'яті у передмісті Чернігова

Маршрути пам'яті є інструментом меморіалізації та збереження історичної спадщини, що повністю відповідає чинним пріоритетам ДАРТ і не суперечить жодній правовій нормі. Два розроблені маршрути є взаємодоповнюючими, а не дублюючими продуктами. Київський маршрут формує тисячолітній контекст боротьби України за незалежність, тоді як чернігівський документує конкретні воєнні злочини і наслідки збройної агресії (див. табл. 3.5). Саме таке поєднання загального та конкретного, минулого та теперішнього, дозволяє туристу отримати повноцінне розуміння українського спротиву.

Таблиця 3.5

Порівняльна характеристика маршрутів пам'яті сформованих автором

<i>Критерій</i>	<i>Київ крізь віки і подвиги</i>	<i>Маршрут пам'яті Чернігова</i>
Тип маршруту	Пішохідний, центр міста	Комбінований (пішохідний + автомобільний)
Протяжність	2,9 км	4,5 км (піша частина) + 35,2 км (авто) = 40 км
Тривалість	2,5–3 год.	6–8 годин (повний день)
К-сть об'єктів	10	10 (8 пішохідних + 2 автомобільних)
Тематичний фокус	Тисячолітній наратив незламності та суверенітету	Документація воєнних злочинів, меморіалізація 2022 р.
Основна цільова аудиторія	Іноземці, діаспора, студенти, дипломати	Дослідники, журналісти, внутрішні туристи
Транспорт	Пішохідний (самостійно або з гідом)	Мікроавтобус для автомобільної частини

Диференціація аудиторій за маршрутами визначається їхньою мотивацією та очікуваним результатом від відвідування (див. табл. 3.6). Головна спільна риса всіх цільових груп - не розважальний інтерес, а свідоме бажання побачити, зрозуміти і зберегти пам'ять. Саме тому маршрути потребують делікатного екскурсійного супроводу без елементів сенсаційності та комерційного.

Цільові групи маршрутів пам'яті та їх характеристика

<i>Цільова група</i>	<i>Мотивація відвідування</i>	<i>Рекомендований маршрут</i>
Іноземні журналісти та дослідники	Документування наслідків агресії, верифікація інформації	Обидва маршрути (Київ + Чернігів)
Українська діаспора	Ідентифікаційний зв'язок з батьківщиною, вшанування пам'яті	Київський (наратив незламності), Чернігівський (трагедія)
Студенти та молодь	Патріотичне виховання, освітня програма	Київський (тисячолітній наратив)
Внутрішні туристи	Усвідомлення масштабів війни, зв'язок з національною боротьбою	Чернігівський (найбільш «документальний»)
Дипломати та міжнародні організації	Публічна дипломатія, оцінка ситуації на місці	Обидва маршрути у форматі офіційного візиту
Волонтери та активісти	Глибше розуміння контексту подій, солідарність	Чернігівський (наслідки бойових дій)

Маршрути розроблені з орієнтацією на меморалізацію та «живу консервацію» об'єктів, тобто збереження автентичності руїн та матеріальних свідчень замість їх негайної відбудови. Хорватський досвід Вуковара переконливо доводить, що саме такий підхід формує стійкий туристичний інтерес у довгостроковій перспективі. Таким чином, розроблені маршрути пам'яті Київщини та Чернігівщини є теоретично обґрунтованим, етично виваженим і практично реалізованим внеском у формування нового сегменту туристичної спадщини України. Вони відповідають стратегічним пріоритетам ДАРТ, заповнюють прогалину між державним запитом і ринковою спроможністю, а також закладають підґрунтя для повноцінного розвитку меморіального туризму після завершення війни.

Розробка повноцінного комерційного туристичного продукту воєнної тематики в умовах триваючого збройного конфлікту є практично неможливою з цілої низки причин, детально досліджених у попередніх підрозділах: відсутність законодавчого визначення воєнного та меморіального туризму, неможливість страхування туристів, безпекові обмеження та етична неприйнятність комерціалізації місць трагедій. Саме тому автор свідомо відмовився від розробки класичного туристичного туру і обрав реалістичний та актуальний на сьогодні формат, маршрути пам'яті, що є інструментом меморіалізації та збереження історичної спадщини, а не комерційним продуктом. Варто зазначити, що єдиним туристичним продуктом воєнно-меморіальної тематики, який реально існує на українському ринку і продається, є тур деокупованими містами Київщини, маршрут з міста Київ через Романівський міст у Бучу, Ірпінь, Гостомель та Бородянку, який пропонує платформа Visit Ukraine та інші, зокрема «приватники». Показово, що навіть цей продукт неодноразово отримував заборони на реалізацію, що лише підтверджує: галузь перебуває у правовому вакуумі, а будь-яка спроба формалізувати воєнний туризм наштовхується на інституційні та регуляторні бар'єри. Розроблені в межах цієї роботи маршрути пам'яті є відповіддю на цей виклик, практичним, етично виваженим і юридично коректним внеском у формування нового сегменту туристичної спадщини України.

ВИСНОВКИ

У ході виконання кваліфікаційної роботи було проведено комплексне дослідження деструктивного впливу повномасштабної російської агресії на туристичну галузь України та визначено перспективи її відбудови. Тема є надзвичайно динамічною. Актуальність питання не викликає сумнівів, туризм є не лише економічною галуззю, а й інструментом збереження національної ідентичності, формування колективної пам'яті та утвердження України у світовому просторі. Мети дослідження було досягнуто, здійснено комплексний аналіз наслідків війни для туристичної галузі, досліджено міжнародний досвід пост-конфліктного відновлення та розроблено практичні інструменти меморіалізації у вигляді маршрутів пам'яті Київщини та Чернігівщини.

У ході виконання кваліфікаційної роботи:

1. Досліджено теоретичні основи вивчення стану туристичної галузі в умовах війни та кризових ситуацій. Систематизовано класифікацію кризових явищ у туризмі за версією UNWTO та визначено ключові теоретичні концепції, які стали методологічним підґрунтям дослідження.
2. Визначено методичні підходи до оцінки впливу війни на туристичний сектор. Проаналізовано напрацювання вітчизняних та міжнародних науковців.
3. Проаналізовано зміни у структурі внутрішнього та міжнародного туризму України внаслідок повномасштабного вторгнення. Досліджено динаміку туристичних потоків у, виявлено ключові кризові точки спаду та географічну переорієнтацію туристичної активності у напрямку західних регіонів України.
4. Оцінено економічні втрати туристичної галузі. Проаналізовано динаміку податкових надходжень від туристичної галузі по регіонах, досліджено непрямі втрати суміжних секторів.

5. Оцінено масштаби руйнування туристичної інфраструктури та об'єктів культурної спадщини. Проаналізовано регіональний та типологічний розподіл пошкоджених пам'яток, досліджено наслідки для природно-заповідного фонду та виявлено, що найбільше постраждали Харківська, Донецька, Херсонська та Одеська області.

6. Вивчено міжнародний досвід відновлення туристичної галузі в пост-конфліктний період на прикладах Хорватії, Ізраїлю, Польщі та Боснії і Герцеговини. Визначено, що найбільш релевантною для України є балканська модель відновлення, а досвід Польщі у розвитку темного туризму є важливим орієнтиром для формування меморіальних маршрутів.

7. Визначено роль туристичного сектору в умовах воєнно-кризових ситуацій та обґрунтовано десять першочергових пріоритетів відбудови галузі з відповідними міжнародними аналогами.

8. Досліджено феномен воєнного туризму в Україні та світі. Розроблено авторську матрицю розмежування воєнного і військового туризму, проаналізовано європейську та балканську моделі мілітарного туризму та проведено SWOT-аналіз розвитку воєнного туризму в Україні.

9. Розроблено два маршрути пам'яті, для Київщини та Чернігівщини, як практичний інструмент меморіалізації та збереження історичної спадщини.

Отже, проведене дослідження засвідчує, що повномасштабна війна завдала туристичній галузі України значних збитків, проте не знищила її потенціал, а сприяла її трансформації та появі нових змістових і функціональних напрямів. Галузь демонструє адаптивність: відновлюється внутрішній туризм, формуються нові види туристичної активності, зберігається та зростає міжнародний інтерес до України. Водночас повноцінне відновлення потребує системних змін, зокрема правового регулювання нових форматів туризму, державної підтримки меморіалізації

та ефективної міжнародної маркетингової стратегії. Війна формує основу для створення унікального туристичного продукту України, що поєднує культурну спадщину з сучасною історичною пам'яттю про боротьбу за свободу, і може стати основою нового туристичного бренду держави у повоєнний період.

Розвиток туристичної галузі України в умовах повномасштабної війни є світовим прецедентом. Водночас варто зробити принципове застереження: досвід жодної країни, яка переживала збройні конфлікти та відновлювала туризм, не може бути повністю механічно перенесений на українські реалії. Масштаби руйнувань, демографічні втрати та тривалість активної фази бойових дій в Україні не мають аналогів у сучасній історії, що робить ситуацію на туристичному ринку держави унікальною та безпрецедентною. У цьому контексті прогнозується поступове відновлення та подальший розвиток туристичної галузі у повоєнний період, з формуванням нових напрямів і посиленням міжнародного інтересу до України. Саме тому вже сьогодні є необхідним розроблення та підтримка державних ініціатив, спрямованих на стратегічне планування відновлення туризму, його інституційне зміцнення та довгостроковий сталий розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник української мови. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua/s/vojennyj>
2. Антикорупційний штаб. Як Хорватію відбудували після війни [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://shtab.net/articles/view/yak-horvatiyu-vidbuduvali-pislya-vijni/>
3. Антикризове управління підприємством в умовах економіки знань та інтелектуалізації менеджменту / Л. О. Лігоненко // Економічний форум. - 2016. – № 1. – С. 161-170. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfor_2016_1_25
4. Арка Свободи українського народу та панорама Києва. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://vandrivka.com.ua/arka-druzhbi-narodiv-ta-panorama-kiyeva/>
5. Барвінок Н.В., Барвінок М.В. Вплив російсько-української війни на туризм в Україні та перспективи його розвитку в майбутньому. Російсько-українська війна (2014–2022): історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та юридичні аспекти: монографія. 2022. С. 24–34. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/15518/1/>
6. Близько 3 млн українців виїхали та не повернулись від початку повномасштабної. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://opendatabot.ua/analytics/ukrainians-emigration-trend-2025>
7. Бордун О., Шевчук В., Монастирський В., Лучка О. «Втрати та напрями порятунку туристичного бізнесу України і умовах війни». Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2022 р.. Випуск 62. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/02/BordunVisnuk_Univer_Economics-stattya-22.pdf
8. Бої на горі. Новоселівка – слова захисника який боронив Чернігівщину. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/suspilne.chernihiv/posts/>
9. В Україні стрімко зростає попит іноземців на воєнний туризм. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://foreignukraines.com/2024/09/22/foreigners-demand-for-military-tourism-is-growing-rapidly-in-ukraine/>

10. В'їзд іноземних громадян в Україну за країнами, з яких вони прибули. Головне Управління статистики України. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/tyr/tyr_u/arh_vig.html

11. Вагіна Н. Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 2019. С. 181-183. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://tourlib.net/statti_ukr/vagina.htm

12. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством / В. О. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2016. – 504 с.

13. Верховна Рада України. Туризм в умовах воєнного стану: потенціал відновлення економіки та зміцнення громад. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://www.rada.gov.ua/documents/tskVRU/tsk_culture/dijal_tsk_culture/267629.html

14. Виїзд громадян України за кордон за країнами, до яких вони виїжджали. Головне Управління статистики України. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/tyr/tyr_u/arh_vigw.html

15. Возняк Г. Криза як форма прояву фінансової нестабільності: сутність та наслідки для місцевого економічного розвитку. 2022. 3с. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://scispace.com/pdf/kryza-iak-forma-proiavu-finansovoyi-nestabilnosti-sutnist-ta-2evfkjko.pdf>

16. Воєнні тури в Україну. Як новий вид туризму впливає на потік іноземних туристів, які показники за 2024 рік. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/puteshestviya/voenni-turi-v-ukrainu-yak-novij-vid-turizmu-vplivae-na-potik-inozemnih-turistiv-yaki-pokazniki-za-2024-rik.htm>

17. Втрати України в секторі культури та туризму сягають майже 20 мільярдів доларів. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://epravda.com.ua/news/2024/02/29/710578/>

18. Від гір до моря. Туристичний ринок України у 2025 році зріс на 12%. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://forbes.ua/news/vid-gir-do-morya-turistichniy-rinok-ukraini-u-2025-rotsi-zris-na-12-01042026-37638>

19. Відновлення культурного сектору України потребує \$10,5 мільярда – ЮНЕСКО. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3967119-vidnovlenna-kulturnogo-sektoru-ukraini-potrebue-105-milarda-unesco.html>

20. Війна впритул. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://war.city/uk/objects/>

21. Військовий туризм в Україні: детальний посібник для іноземців. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://visitukraine.today/uk/blog/4486/military-tourism-in-ukraine-a-detailed-guide-for-foreigners>

22. Голова ДАРТ Олесків: Після війни туризм зміниться в будь-якому випадку. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://interfax.com.ua/news/interview/826803.html>

23. ДАРТ. За перше півріччя 2024 року до державного бюджету від туристичної галузі надійшло понад 1 млрд грн податків. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.tourism.gov.ua/blog/za-pershe-pivrichchya-2024-roku-do-derzhavnogo-byudzhetu-vid-turistichnoyigaluzi-nadiyshlo-ponad-1-mlrd-grn-podatviv>

24. ДАРТ. Через війну надходження до держбюджету від тургалузі скоротилися майже на 26%. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.tourism.gov.ua/blog/cherez-viynu-nadhodzhennya-do-derzhbyudzhetu-vid-turgaluzi-skorotilisya-mayzhe-na-26>

25. Дворська І. Туристична галузь після війни: чи можлива реанімація та антикризове управління? [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://blog.liga.net/user/idvorskaya/article/44952>

26. Деокуповані міста. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://visitukraine.today/uk/tours/search/interests/de-occupied-cities>

27. Державна прикордонна служба України. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dpsu.gov.ua/uk>

28. Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України. Відновлення. Хорватський кейс: Чому інвестори не прийшли в країну після війни та вступу в ЄС. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://restoration.gov.ua/press/news/70989.html>

29. Державне агентство лісових ресурсів України. Загальна характеристика лісів України. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://forest.gov.ua/napryamki-diyalnosti/lisi-ukrayini/zagalna-harakteristika-lisiv-ukrayini>

30. Державне агентство розвитку туризму України. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.tourism.gov.ua/>

31. За прикладом Ізраїлю: Як в Україні розвивати туризм. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://goldameir.institute/2016/12/za-prikladom-izrayilyu-yak-v-ukrayini-rozvivati-turizm/>

32. Зарубіна А., Онойко Ю., & Щербатюк Н. (2023). Сучасні тенденції розвитку внутрішнього туризму. Економіка та суспільство, (48). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2227>

33. ЗВІТ ПРО НЕПРЯМІ ФІНАНСОВІ ВТРАТИ ЕКОНОМІКИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ ДО КІНЦЯ 2026 РОКУ. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://kse.ua/wp-content/uploads/2026/02/KSEInstitute_Losses-2026-Report-ua-2.pdf

34. Звіт про прямі збитки інфраструктури, непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України, та попередня оцінка потреб України у фінансуванні відновлення. KSE, 2022. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay>

35. Зруйновані та уражені храми Чернігова. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://cheline.com.ua/chelinetv/suspilstvo-video/ponivechena-religiya-yaki-hrami-chernigova-zaznali-poshkodzhen-vid-rashistskih-obstriliv-video-301135>

36. Кириченко О. Вплив кризових явищ на розвиток міжнародного туризму в країнах ЄС. Економіка та суспільство. 2022. Вип. 42. 2с. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1659/1596>

37. Київщина. Місця пам'яті. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://surl.li/yciudm>

38. Клименюк О. В. Методологія та методи наукового дослідження: Навчальний посібник. Київ: Міленіум, 2005. 186 с. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=L0cEwlkAAAAJ&citation_for_view=L0cEwlkAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

39. Кляп М.П., Шандор Ф.Ф. Сучасні різновиди туризму. К.: Знання, 2011. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://tourlib.net/books_ukr/shandor.htm

40. Кошель В. Циклічність розвитку світового туризму. Вісник ДонНУЕТ «Економічні науки», 2023. 1 (72). С. 100-106. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://visniknew.donnuet.edu.ua/index.php/visnik/article/view/71/89>
41. Кузьміна О. С. Аналіз підходів до трактування поняття «сталій розвиток підприємства». Вісник Хмельницького національного університету: економічні науки. 2015. № 5(1). С. 13–21. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://elar.khmnpu.edu.ua/items/7d0b9b6b-7b39-4bc5-92b7-09c92155e572>
42. Кілінська К. Сорока В. Акомодація туристичної галузі України в сучасних умовах. Географічна наука: виклики, проблеми та інновації. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 22 липня 2024 року). С. 52-57. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: http://liber.onu.edu.ua/pdf/Geographical_science_Conf_2024.pdf
43. Кіптенко В. К. Туристична політика та програми розвитку туризму в Ізраїлі / В. К. Кіптенко, К. П. Кузьменко // Географія та туризм. - 2012. - Вип. 18. - С. 85-91. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_18_16
44. Маршрути пам'яті. Частину зруйнованих від війни об'єктів в Україні збережуть для історії. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: www.rbc.ua/ukr/travel/marshruty-pamyati-chast-razrushennyhvoyny-1650875008.html
45. Мельник А.В. Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму // Київський Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. Вип.33. С.350-353.
46. Михайлівський Золотоверхий Собор. City-Kyiv. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://thecity.kiev.ua/ua/article/mikhaylovskiy-zlatoverkhiy-105>
47. Моца А., Шевчук С., & Серeda Н. (2022). Перспективи післявоєнного відновлення сфери туризму в Україні. Економіка та суспільство, (41). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-31>
48. Окупанти вбили червонокнижних тварин у «Асканії-Новій» та виклали це в мережу. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://24tv.ua/karta-boyovih-diy-28042025-yak-zminilasya-liniya-frontu-za-tizhden_n2809329

49. Олійник А.А., Юрченко К.М. Напрями публічного управління повоєнного відновлення сфери туризму: досвід Хорватії // Туризм в Україні: виклики та відновлення. Збірник матеріалів Міжнар. туристичного форуму (м. Київ, 21-22 березня 2023 р.). К.: КНЕУ, 2023. С.224-227. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/44e2cf25-e4b0-4ca2-aaa7-45f0d4d49db7/content>

50. Пам'ятник Володимиру Великому у Києві. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://diaz.kyiv.ua/objects/pamyatnyk-svyatomu-volodymyru-najstarishyj-monument-kyyeva-ta-symvol-mista/>

51. Пам'ятник Магдебурзьку праву у Києві. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <http://city-issue.com/pamiatnik-magdeburgskomu-pravu/>

52. Перлина Київської Русі у Києві – Софійський Собор. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.interesniy.kiev.ua/excursion/perlyna-kyyivskoyi-rusi-sofijskyj-sobor/>

53. Повоєнне відновлення Хорватії: який досвід може використати Україна. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://rubryka.com/blog/povoyenne-vidnovlennya-horvatiyi-yakyj-dosvid-mozhe-vykorystaty-ukrayina/>

54. Сайт Wonders Holidays DMC Ukraine. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://wondersholidays.com/>

55. Сардак С. Є., Таран С. В. Потенціал «темного» туризму в країнах Європи. Економіка і суспільство. – 2018. – № 18. – С. 27-34. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://economyandsociety.in.ua/journals/19_ukr/5.pdf

56. Сервісний центр та довідка Visit Ukraine. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://visitukraine.today/uk>

57. Скільки українців не повернулися з-за кордону у 2025 році: дані ДПСУ. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://visitukraine.today/uk/blog/7751/how-many-ukrainians-did-not-return-from-abroad-in-2025-data-from-the-state-border-guard-service-of-ukraine>

58. Скільки іноземців в'їхало до України у першій половині 2025 року та з яких країн вони приїжджали найчастіше. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://visitukraine.today/uk/blog/7091/how->

many-foreigners-entered-ukraine-in-the-first-half-of-2025-and-from-which-countries-did-they-come-most-often

59. Скільки іноземців відвідали Україну за 2024 рік та з яких країн приїздили найчастіше? [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://visitukraine.today/uk/blog/5780/how-many-foreigners-visited-ukraine-in-2024-and-from-which-countries-did-they-come-most-often>

60. Старовинні будівлі, храми та садиби: скільки пам'яток архітектури в Україні стали жертвами війни. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://visitukraine.today/uk/blog/3928/ancient-buildings-churches-and-manors-how-many-architectural-monuments-in-ukraine-fell-victim-to-the-war>

61. Стаття про руйнування та відновлення Новоселівки. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://suspilne.media/chnihiv/986157-90-sela-v-nas-ne-bulo-ak-vidnovluetsa-novoselivka-so-u-peredmisti-chnigova-cerez-3-roki-pisla-deokupacii-oblasti/>

62. Супровід деокупованими містами. VisitUkraine. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://visitukraine.today/uk/tours/search/suprovid-po-deokupovanix-mistax1/step-1>

63. Суспільне. Рік тому у Чернігові росіяни обстріляли центральний ринок. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://suspilne.media/chnihiv/430551-rik-tomu-rosianiobstrilali-centralnij-rinok-u-chnigovi-ak-vdalosa-viziti-ohoroncu-ta-ak-vidnovluut-rinok/>

64. ТСН. Катерининська церква – біла корона Чернігова. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://tsn.ua/lady/puteshestviya/ukraina/katerynynska-tserkva-bila-korona-chnihova-ta-pershe-mistseve-dyvo-iaku-vy-bachyte-shche-z-dorohy-3016610.html>

65. Туризм під час війни. Як галузь виживає та готується до відновлення. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://hub.kyivstar.ua/articles/turyzm-pid-chas-vijny-yak-galuz-vyzhyvaye-ta-gotuyetsya-do-vidnovlennya>

66. Туристичний збір в Україні зріс на 23% у 2024 році. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу:

<https://delo.ua/news/turisticinii-zbir-v-ukrayini-zris-na-23-u-2024-roci-442008/>

67. Туристичний портал Чернігівської області. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://chernihivregion.travel/>

68. У CNN проаналізували, скільки своєї території втратила Україна за час війни. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://24tv.ua/tri-roki-povnomasshtabnoyi-viyni-skilki-vidsotkiv-teritoriyi_n2759945

69. Угода про довгострокове співробітництво та підтримку між Україною та Республікою Хорватія. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-dovgostrokovе-spivrobitnictvo-ta-pidtrimku-mizh-uk-93733>

70. Україна (Готель у Чернігові) стаття вікіпедії. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Україна_\(готель,_Чернігів\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Україна_(готель,_Чернігів))

71. УКРІНФОРМ. Україна запозичить досвід Хорватії з реставрації культурної спадщини. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3475986-ukraina-zapozicit-dosvid-horvatii-z-restavracii-kulturoi-spadsini-tkacenko.html>

72. Хорватії теж 30. Як країна здобула незалежність, виграла війну та вступила в ЄС і НАТО. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-58113427>

73. Цуркан І.М., Кривенкова Р.Ю. Пріоритети функціонування туристичної індустрії під час війни в Україні. Причорноморські економічні студії. 2023. Вип. 79. С. 247–250. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doi.org/10.32782/bses.79-38>

74. Чернявський А. Д. Антикризове управління підприємством: навч. посібник. / А. Д. Чернявський. – К. : МАУП, 2006. – 256 с. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi79/0059409.pdf>

75. Як проривали оборонні лінії Маннергейма, Мажино та Зігфрида. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukr.net/news/details/russianaggression/100090175.html>

76. Adam Gąsiorek. Chorwacja rok po wstąpieniu do Unii Europejskiej – wzmocnienie czy osłabienie potencjału ugrupowania integracyjnego. 2015. С. 153-166. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: http://wneiz.pl/nauka_wneiz/sip/sip41-2015/SiP-41-t1-153.pdf

77. Bogusław Ślusarczyk, Bożena Sowa. The economic crisis – its causes and results and the limiting ventures (selected aspects). Central European Review of Economics & Finance. 2017. С. 41-55. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/323403265_The_economic_crisis_-_its_causes_and_results_and_the_limiting_ventures_selected_aspects

78. CEIC Data. Croatia Visitor Arrivals Growth. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/croatia/visitor-arrivals-growth>

79. Crisis management research (1985–2020) in the hospitality and tourism industry: A review and research agenda. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36345489/>

80. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>

81. Fort Schoenenbourg - Maginot line. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.visit.alsace/en/219006469-fort-schoenenbourg-maginot-line/>

82. Hrusovsky M., Noeres K. Military Tourism // The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism. Wiesbaden: Gabler, 2011. pp.87-94. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16419883757495.pdf>

83. Impact of the Russian offensive in Ukraine on international tourism. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.unwto.org/impact-russian-offensive-in-ukraine-on-tourism>

84. Israel Travel & Tourism Statistics for 2022. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.touristisrael.com/israel-travel-tour-ism-statistics/53929>

85. Magdalena Wawoczny. Kierunki rozwoju turystyki w czasie kryzysu. Studium przypadku inwazji Rosji na Ukrainę. Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie. 2024. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ojs.akademiarac.edu.pl/index.php/eunomia/article/view/224/198>

86. Mammadov R. Media Choice in Times of Uncertainty. Advances in Journalism and Communication. 2022. С. 53-69. [Електронний ресурс] -

97. World Data. Tourism in Croatia. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://www.worlddata.info/europe/croatia/tourism.php>

98. 1,67 mln osób zwiedziło w 2023 roku Muzeum Auschwitz. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/167-mln-osob-zwiedzilo-w-2023-roku-muzeum-auschwitz>

99. 290,3 тисячі громадян виїхали та не повернулись в Україну у 2025 році. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://opendatabot.ua/analytics/ukrainians-emigration-trend-2025-12>

100. 4 місяці війни: вигоріли 100 тис. га України. Українська природоохоронна група (UNCG), 2023. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://uncg.org.ua/4-misiatsi-vijny-vyhorily-100-tys-ha-ukrainy/>

101. 44% найцінніших природних територій України охоплені війною: долучайтесь до ініціативи «Рятуєм природу у дні війни разом». Українська природоохоронна група (UNCG), 2023. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://uncg.org.ua/44-najtsinnishykh-pryrodnykh-terytorij-ukrainy-okhopleni-vijnoi-doluchajtesia-do-initsiatyvy-riatuiemo-pryrodu-u-dni-vijny-razom/>

ДОДАТКИ

Основні підходи до трактування поняття «криза»*(Створено автором на основі аналізу 3, 12, 15, 77, 85, 86 джерела)*

Трактування поняття зарубіжними авторами		
<i>Автор</i>	<i>Визначення кризи</i>	<i>Рік</i>
Дж.М. Кейнс (John Maynard Keynes)	Економічна криза — наслідок недостатнього сукупного попиту на товари та послуги, а не внутрішніх проблем ринку.	1936
Ю. Розенталь (Uriel Rosenthal)	Криза — ситуація, що вимагає швидкого ухвалення рішень в умовах невизначеності; розробив метод симуляції сценаріїв для підготовки до кризових ситуацій.	1991
П. Лагадек (Patrick Lagadec)	Криза — здатність відповідальних діяти в умовах невизначеності, що вимагає нових відповідей і рішень.	1996
К. Ру-Дюфор (Claude Rouh-Dufort)	Криза – це накопичення в організації чи її підрозділах потенційних чинників, які здатні зупинити поточні й майбутні операції підприємства, а також стосуватися індивідів та суспільства.	1996
T. Sellnow, M. Seeger	Криза — це ситуація, пов'язана з поворотним моментом, де необхідно прийняти рішення; вона порушує очікування та припущення, що призводить до невизначеності та стресу.	2013
Трактування поняття вітчизняними авторами		
А.Д. Чернявський	Криза — переломний етап функціонування системи під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, що створює загрозу її руйнування.	1998
Л.О. Лігоненко	Криза – значне та тривале порушення рівноваги, прояв нездатності системи використовувати механізми внутрішньої саморегуляції.	2001
В.О. Василенко	Криза при широкому на ній погляді, так само потрібна системі, що розвивається, як і стабільний стан. Кризу треба розглядати як переломний момент у розвитку змін.	2003
С.К. Рамазанов, О.П. Степаненко, Л.А. Тимашова	Криза — складний економічний процес, що потребує моделювання систем антикризового управління для його подолання.	2004

Продовження додатку А

В.С. Пономаренко	Криза на рівні підприємства – це форма порушення параметрів життєздатності підприємства, яка проявляє себе протягом певного періоду, характеризується закономірністю та циклічністю виникнення на різних етапах життєвого циклу підприємства, обумовлюється нагромадженням суперечностей у межах господарської системи та в перебігу її взаємодії із зовнішнім оточенням, має певні наслідки для можливостей його функціонування та розвитку.	2010
П.В. Кухта	Криза — стан соціо-економічної системи, обумовлений сукупністю зовнішніх та внутрішніх причин, що призводять до дестабілізації.	2012
І.Я. Кулиняк, І.І. Жигало, Т.М. Горбенко	Криза — це етап у функціонуванні системи, викликаний зовнішніми та/або внутрішніми чинниками, що призводить до порушення рівноваги, дестабілізації та загрози руйнування.	2021

Перспективні види туризму під час воєнного та повоєнного відновлення України

<i>Вид туризму</i>	<i>Сутність виду туризму</i>
Мілітарно-історичний	Дослідження місць битв, оборонних споруд та музейних експозицій. Охоплює як давню історію (козацтво, Друга світова війна), так і сучасні локації спротиву.
Меморіальний	Відвідування місць пам'яті (меморіали, кладовища, пам'ятники), присвячених вшануванню загиблих захисників та цивільних осіб. Має виховне та патріотичне значення.
Об'єктно-експедиційний	Організація турів до залишків військової інфраструктури (фортеці, покинуті аеродроми, танкові полігони) з метою вивчення їхньої технічної та історичної цінності.
Воєнно-антропологічний (побутовий)	Ознайомлення з армійським побутом через симуляційні заходи: проживання в таборах, тренування на стрільбищах, вивчення традицій сучасного українського воїнства.
Ностальгійно-репатріаційний	Подорожі, зумовлені потребою відвідати втрачені домівки, місця колишнього проживання або культурні пам'ятки, що асоціюються з дореволюційним чи довоєнним часом.
Етно-культурний (Козацький)	Спеціалізований напрям, фокусований на відродженні традицій українського козацтва, відвідуванні історичних Січей та участі у фестивалях бойових мистецтв.
Гуманітарно-волонтерський	Участь туристів у соціально значущих проєктах: відновленні інфраструктури, допомозі громадам у деокупованих регіонах та екологічних місіях.
Темний туризм	Форма туризму, що включає відвідування місць, пов'язаних із смертю, трагедіями, стражданнями або іншими темними аспектами людської історії. Це можуть бути колишні концентраційні табори, місця масових вбивств, зони бойових дій, музеї катастроф або інші локації, де відбулися значні людські втрати чи страждання. Цей вид туризму дозволяє відвідувачам не лише ознайомитися з історичними подіями, але й глибше осмислити їхній вплив на суспільство та культуру. Він також може сприяти процесу загоєння травм, освіти та збереженню пам'яті про важливі історичні моменти [87].

**Розподіл іноземних громадян за країнами походження, що в'їхали в
Україну у першому півріччі 2025 року**

(Створено автором на основі аналізу 58 джерела)

<i>№</i>	<i>Країна</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>
1	Молдова	509 000
2	Румунія	197 000
3	Польща	116 600
4	Угорщина	60 400
5	Словаччина	35 280
6	Ізраїль	26 870
7	Німеччина	23 700
8	Туреччина	22 850
9	Сполучені Штати Америки	22 840
10	Велика Британія	17 200
11	Сирія	12 640
12	Італія	10 900
13	Азербайджан	10 550
14	Чехія	10 140
15	Литва	7 600
16	Франція	7 160
17	Грузія	6 300
18	Латвія	4 940
19	Канада	4 900
20	Нідерланди	4 900
21	Болгарія	4 860
22	Китай	4 100
23	Індія	3 780
24	Швеція	3 760
25	Вірменія	3 200
26	Єгипет	2 670
27	Норвегія	2 580
28	Данія	2 500
29	Португалія	2 380
30	Фінляндія	2 070

Динаміка туристичних потоків через державний кордон України у 2009-2025 рр., млн осіб

(Створено автором на основі аналізу джерел 14; 10; 93; 94; 6; 99)

<i>Рік</i>	<i>В'їзд іноземців в Україну, млн. осіб</i>	<i>Виїзд громадян України за кордон, млн. осіб</i>
2009	20,80	15,33
2010	21,20	17,18
2011	21,42	19,77
2012	23,01	21,43
2013	24,67	23,76
2014	12,71	22,44
2015	12,43	23,14
2016	13,33	24,67
2017	14,23	26,44
2018	14,34	27,98
2019	13,71	29,35
2020	3,40	11,25
2021	4,27	14,73
2022	2,44	15,59
2023	2,45	15,33
2024	2,54	15,28
2025	2,63	18,70

Податкові надходження від туристичної галузі по регіонах: до та після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну
(Створено на основі аналізу 23;24;30 джерел)

Область	Податкові надходження за перше півріччя 2021 року (млн грн)	Податкові надходження за перше півріччя 2023 року (млн грн)	Податкові надходження за перше півріччя 2024 року (млн грн)
Вінницька	27,4	29,9	41,3
Волинська	13,3	15,9	24,3
Дніпропетровська	98,4	98,1	128,8
Донецька	59,6	8,8	14,5
Житомирська	14,1	14,5	20,8
Закарпатська	59,5	94,2	130,4
Запорізька	98,6	15,2	25,8
Івано-Франківська	132	139	248,5
Київська	125	239	284
Луганська	9,2	0,5	0,2
Львівська	215,4	345,5	440
Миколаївська	45,9	21,7	25,6
Одеська	211	98,8	160,5
Полтавська	43,5	45,4	65,1
Рівненська	16,2	20	31,5
Сумська	11,5	9,8	14,1
Тернопільська	17,7	19,6	27,5
Харківська	104	49	47,7
Херсонська	58,7	1,7	3
Хмельницька	21,4	31,2	41,2
Черкаська	23	21	34,2
Чернівецька	18,2	28,8	39,1
Чернігівська	18,6	10,8	16,2
м. Київ	773,9	499,3	982

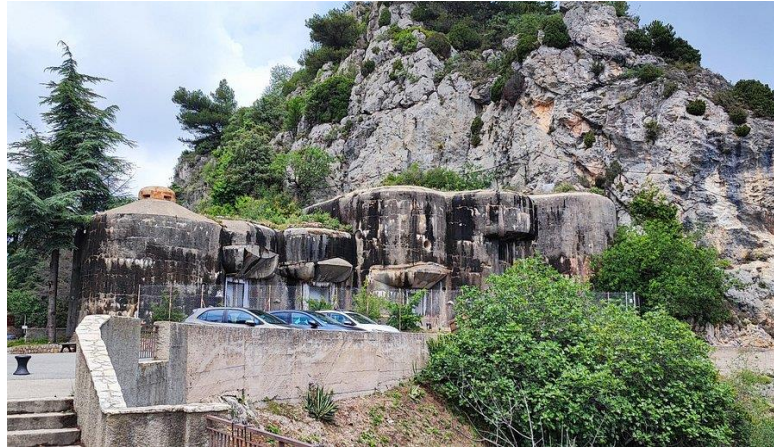

Рис. Е. 1. Історико-туристичний меморіальний комплекс на базі фортифікаційних споруд «Лінії Мажино» у Франції

Рис. Е. 2. Елементи фортифікаційного комплексу «Лінія Зіґфрида» як об'єкт мілітарного туризму у Німеччині

Рис. Е. 3. Історико-мілітарна локація «Монте-Кассіно» у структурі екскурсійних маршрутів «Лінією Густава»

Рис. Е. 4. Елементи оборонних укріплень «Лінії Маннергейма» у структурі військово-історичних турів у Фінляндії

Рис. Е. 5. Історико-меморіальний комплекс «Омаха-Біч» у Нормандії у структурі європейської моделі воєнного туризму

Рис. Ж.1. Історико-меморіальний музейний комплекс «Тунель Спасіння» у структурі екскурсійного туру «Облога Сараєво»

Рис. Ж.2. Меморіальний маркер «Троянда Сараєво» на вулицях міста як елемент екскурсійного показу

Рис. Ж.3. Зруйнована водонапірна вежа у місті Вуковар як символ незламності та об'єкт меморіального туризму у Хорватії

Матриця SWOT-аналізу розвитку воєнного туризму в Україні

Сильні сторони (Strengths)	Слабкі сторони (Weaknesses)
1. Наявність нової, унікальної, масштабної та автентичної ресурсної бази світового значення (місця битв, деокуповані міста, матеріальні свідчення спротиву). 2. Наявність успішних практичних кейсів («Воєнні тури», <i>Visit Ukraine</i>).	1. Гострий дефіцит акредитованих гідів та екскурсоводів зі спеціалізованою психологічною, та мовною підготовкою. 2. Відсутність чітких етичних стандартів та регламентів для уникнення «негативного хайпу» на місцях трагедій.
3. Формування потужного та пізнаваного глобального бренду України як символу мужності та демократії. 4. Високий рівень медійності та цифровізації локацій (наявність 3D-турів, віртуальних музеїв руйнувань), що полегшує створення інтерактивних маршрутів. 5. Прямий доступ до першоджерел та живого контексту. Можливість залучення до турів безпосередніх учасників подій.	3. Хронічний дефіцит бюджетного фінансування на консервацію об'єктів та створення музеїв в умовах пріоритету оборонних витрат. 4. Повна відсутність на ринку спеціалізованих страхових продуктів, які б покривали воєнні ризики для цивільних екскурсантів. 5. Відсутність єдиного політичного шляху розвитку туризму під час війни.
Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
1. Залучення потужних міжнародних інвестицій та грантів під проєкти повоєнної меморіалізації (створення музеїв, комплексів пам'яті). 2. Трансформація воєнного туризму в інструмент публічної дипломатії	1. Пролонгована мінна небезпека на деокупованих територіях (лісові масиви, узбережжя річок) та ризик повторних обстрілів. 2. Психологічне неприйняття або спротив з боку місцевих громад, які

та засіб адвокації геополітичних інтересів України.	постраждали від окупації, щодо комерціалізації локацій.
3. Інтеграція воєнних маршрутів у програми національно-патріотичного виховання молоді та шкільні екскурсії.	3. Непередбачуваність безпекової ситуації в умовах тривалого конфлікту, що обмежує іноземний в'їзний потік.
4. Співпраця з державними інституціями (ДАРТ) для розробки верифікованих і безпечних національних маршрутів	4. Ризик втрати автентичності об'єктів через хаотичну та швидку відбудову деокупованих населених пунктів

Характеристика туристичних продуктів воєнної тематики в Україні від Visit Ukraine

(Створено на основі аналізу 56 джерела)

Назва туру	Програма та маршрут	Тривалість	Послуги у вартості	Ціна
Категорія: тури деокупованими містами				
«Маршрут через деокуповані міста»	Екскурсійний маршрут деокупованими населеними пунктами: с. Романівка, Буча, Ірпінь, Гостомель, Бородянка. Маршрут може коригуватися відповідно до побажань туриста.	5 год	Транспортне обслуговування (позашляховик). Інструктаж з безпеки. Послуги гіда.	404 €
«Київ незламний»	Оглядова екскурсія столицею: Майдан Незалежності, Хрещатик, Андріївський узвіз, Золоті ворота, Фонтан Самсон, Софійська площа, Київський фунікулер.	5 год	Послуги гіда. Супровід упродовж усього маршруту.	115 €
«Чернігів: місто-фортеця»	Виїзд з Києва, відвідування с. Киїнка, об'їзд Чернігова маршрутом вторгнення з боку смт Ріпки, оглядова екскурсія містом, повернення до Києва.	1 день	Транспортне обслуговування (позашляховик). Інструктаж з безпеки. Послуги гіда.	655 €

Продовження додатку К

«Україна: захід і схід»	Індивідуальний тур за маршрутом Львів–Київ–Харків–Львів. Оглядові екскурсії трьома містами, відвідування деокупованих територій Київщини.	5 днів	Транспорт за маршрутом (трансфери, потяги). Проживання у готелях 3–5*. Страхування. Послуги гідів. Сніданки.	1490 €
Категорія: донат-тури				
«Миколаїв та постраждалі громади півдня»	Гуманітарна місія до Миколаєва з відвідуванням 2–3 постраждалих сіл Миколаївської або Херсонської областей.	2 дні	Транспорт за маршрутом. Проживання в готелі. 2 сніданки та 2 обіди. Екскурсія Миколаєвом. Послуги гіда, перекладача та фотографа. Страхування. Мерч (худі або футболка, кепка). Мінімальний донат на підтримку України — 500 USD.	1835 €

Об'єкти маршруту «Київ крізь віки і подвиги» та їх характеристика

№	Назва об'єкту	Тип об'єкту	Характеристика
1	Арка свободи українського народу	Символ трансформації	Колишня «Арка Дружби народів» (1982). Після демонтажу радянського горельєфу у 2022 р. стала символом розриву з імперським минулим та здобуття справжньої незалежності. Відкриває маршрут як метафора переходу від минулого до нового [4].
2	Пам'ятник Магдебурзькому праву	Пам'ятник	Колона на березі Дніпра (1802–1808), встановлена на честь скасування Магдебурзького права у Києві. Символізує давні традиції самоврядування та правової держави, до якої прагне сучасна Україна [51].
3	Пам'ятник святому Володимиру Великому	Релігійно-архітектурний пам'ятник	Монументальна скульптура (1853) на Володимирській гірці. Хреститель Русі-України, засновник держави, символ тисячолітнього духовного коріння українського народу, яке захищають сьогодні [50].
4	Велосипедно-пішохідний міст (Паркова дорога)	Оглядовий перехід	Підвісний пішохідний міст над Володимирським узвозом. Дає унікальний панорамний вигляд на Дніпро та Поділ. Символічна пауза, перехід між «коренями» та «серцем» міста.
5	Стіна народної пам'яті загиблих	Меморіал	Меморіальна стіна, на якій розміщені портрети та імена захисників України, що загинули від початку повномасштабного вторгнення. Центральний емоційний об'єкт маршруту, живе втілення теперішньої жертвості.

Продовження додатку Л

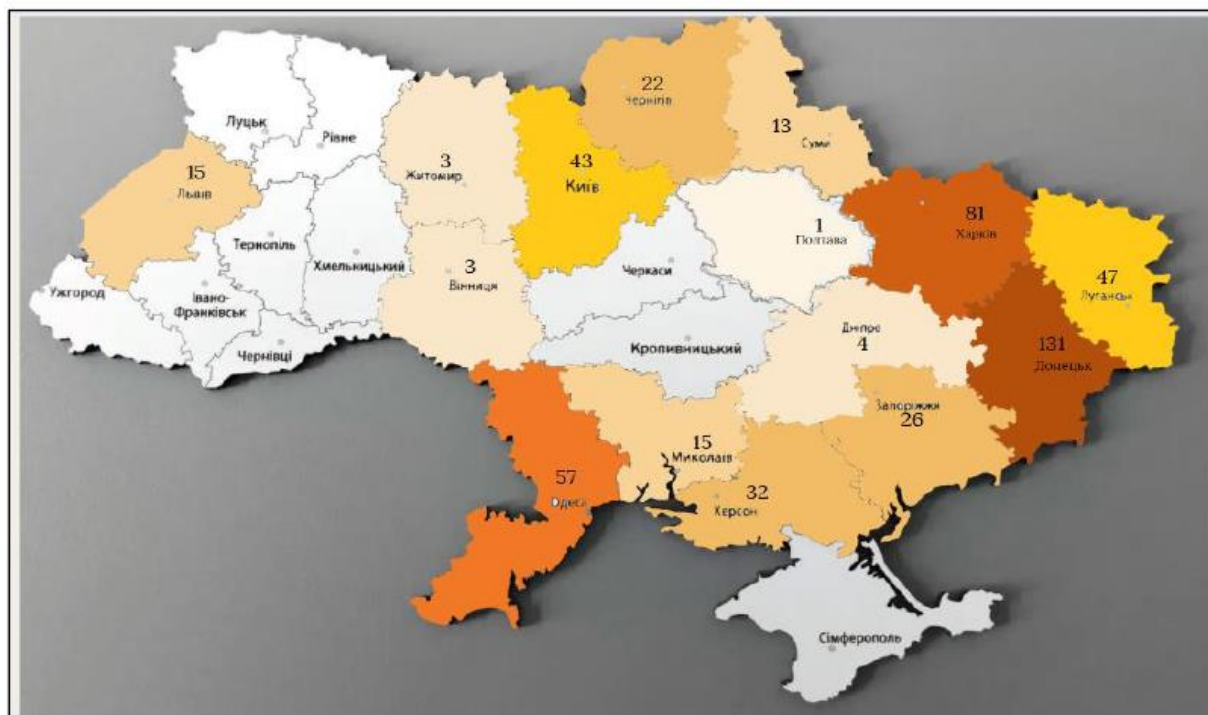
6	Михайлівський Золотоверхий собор	Релігійна пам'ятка	Відновлений собор XII ст. (зруйнований радянською владою у 1935 р., відбудований у 1999 р.). Символ незнищенності духу та культури. Поряд, пам'ятники жертвам Голодомору та воїнам [46].
7	Софійська площа та Собор Святої Софії	Об'єкт ЮНЕСКО	Собор (1037 р.) найстаріша культова споруда України, об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Тут Ярослав Мудрий закріпив суверенітет Русі. Собор вистояв попри всі загарбання, сильна паралель із сьогоденням [52].
8	Майдан Незалежності	Ключовий символ	Головна площа країни, місце Революції на граніті (1990), Помаранчевої революції (2004), Революції гідності (2013–2014). Стела Незалежності, фонтани, підземний меморіал. Серце громадянської нації.
9	Пам'ятник засновникам Києва	Пам'ятник	Монумент (1982) на честь легендарних Кия, Щека, Хорива та сестри Либеді. Розташований на схилах Дніпра. Нагадує про давнє коріння міста і є популярним оглядовим майданчиком.
10	Алея Небесної Сотні	Меморіал	Фінальна точка маршруту. Увічніє пам'ять 107 героїв, загиблих під час Революції гідності (2013–2014).

Об'єкти маршруту маршруту по Чернігову та їх характеристика

№	Об'єкт	Характеристика та значення	Дата удару	Стан/відновлення
Пішохідна частина маршруту				
1	Чернігівська обласна рада Вул. Шевченка, 7	Адміністративний центр Чернігівської області. Символ публічної влади, що продовжував роботу під час облоги. Поруч зафіксовано обстріли у березні 2022 р. Відображає удари по адміністративній інфраструктурі міста.	Берез. 2022	Функціонує
2	Готель «Україна» Просп. Миру, 33	Найбільший готель Чернігова (1961 р., 90 номерів). Знищений авіабомбою ФАБ-500 у ніч з 11 на 12 березня 2022 р. о 2:00. Росіяни стверджували про «знищення іноземних найманців», насправді людей у будівлі не було. Один з найбільш упізнаваних символів воєнного злочину проти міста [70].	12.03. 2022	Руїна
3	Центральний ринок Проспект Миру	Центральний торговий майданчик міста, що обслуговував цивільне населення під час облоги. Зафіксовані пошкодження на території ринку внаслідок ударів. Ілюструє удари по об'єктах цивільного постачання [63].	Берез. 2022	Частково відновлено
4	Чернігівський обласний молодіжний центр Просп. Перемоги	Культурна установа для молоді. Офіційно підтверджена міністром культури Ткаченком як один з пошкоджених об'єктів культурної спадщини. Свідчить про навмисне знищення закладів для молоді та культури	Берез. 2022	Пошкоджено
5	Красна Площа	Головна площа Чернігова, серце громадського та культурного життя міста. Місце, де відбувалися масові збори та заходи оборони.	-	Не пошкоджено

Продовження додатку М

6	Катерининська церква	Пам'ятка архітектури початку XVIII ст. Пошкоджена у березні 2022 р. Набула широкої відомості через фото/відео, де поряд із її стінами стояв РСЗО «Град» під час оборони міста. Унікальне поєднання символу спадщини та символу оборони [64; 35].	26.03. 2022	Пошкоджено
7	Спасо-Преображенський собор	Одна з найстаріших монументальних кам'яних споруд України (1036–1041 рр.), пам'ятка національного значення (охоронний № 811). Пошкоджена 26 березня 2022 р. Комісія МКІП визнала стан «жахливим». Символ тисячолітньої спадщини, якій Росія завдала шкоди [35].	26.03. 2022	Пошкоджено / реставрація почалась
8	Музей-заповідник М. Коцюбинського Вул. Коцюбинського, 3	Літературно-меморіальний заповідник класика української літератури Михайла Коцюбинського. Включений до реєстру пошкоджених туристичних об'єктів Чернігівщини. Ілюструє удари по об'єктах літературної та національної пам'яті.	Берез. 2022	Пошкоджено
Автомобільна частина маршруту				
9	Лижна база (ДЮСШ олімпійського резерву) Пн.-зх. передмістя	Дитячо-юнацька школа олімпійського резерву з лижною базою. Повністю зруйнована на початку березня 2022 р. Біля неї точилися запеклі бої за північ-захід Чернігова. Представники Міжнародної федерації біатлону відвідали об'єкт та ведуть збір коштів на відновлення.	Берез. 2022	Зруйновано/ не відновлено
10	С. Новоселівка + Храм свт. Феодосія Пн. передмістя Чернігова	П'ять тижнів (24.02 – 31.03.2022) тут точилися криваві бої. Село майже вщент зруйноване - не залишилось жодного вцілілого будинку. Храм Феодосія частково зруйнований 13 березня 2022 р. внаслідок обстрілу [8].	Лют.– берез. 2022	У процесі відновлення

Розподіл пошкоджених або зруйнованих об'єктів за даними ЮНЕСКО по регіонах України

Джерело: [80]